

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΙΦΟΙΝΙΣΣΗΣ ΔΡΑΜΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΕΠΟΧΗ

Στις βυζαντινές μονές του Τιμίου Προδρόμου Σερρών και της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου, της επονομαζομένης της «Κοσινίτσης» ή «Εικοσιφοινίσσης», υπήρχαν, όπως είναι γνωστό, ως το 1917 αξιόλογες βιβλιοθήκες με συγκροτημένες συλλογές ελληνικών χειρογράφων, που αποσπάστηκαν με βάση οργανωμένο σχέδιο της τότε βουλγαρικής ηγεσίας και μεταφέρθηκαν μαζί με άλλους πολύτιμους θησαυρούς ύστερα από πολλές και όχι γνωστές περιπέτειες στη Σόφια¹. Πολλά από τα χειρόγραφα αυτά κατέληξαν στην Ακαδημία Επιστημών της Σόφιας, η οποία ένα χρόνο νωρίτερα διέθετε μόλις 8 ελληνικά χειρόγραφα², ενώ το 1918 ο Ehr-

hard μας πληροφορεί ότι είδε στα υπόγειά της 680 ελληνικά χφφ. προερχόμενα από τις δύο Μονές³. Σύμφωνα με το άρθρο 126 της συνθήκης του Neuilly (1919), το 1923 επιστράφηκαν στην Ελλάδα 259 χφφ., από τα οποία 247 – το ένα αποτελείται από συνένωση σπαραγμάτων (ΕΒΕ 2643) – κατατέθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος⁴, όπου αρχικά πήραν τους αριθμούς 396-642 στο λεγόμενο *Παράρτημα* και τώρα φέρουν τους αριθμούς 2396-2642⁵, και 5 εικονογραφημένα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών⁶. Στο μεγαλύτερο μέρος τους τα επιστραφέντα χφφ. ανήκαν στη Μονή Προδρόμου. Ο Λίνος Πολίτης, ο πρώτος αρμόδιος για τη μελέτη των

1. Βλ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσινίτσας*, σσ. 21-25, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβ. Παπάζογλου, *Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 10.

2. Βλ. Vl. Sis, *Ελληνικά χειρόγραφα στην Βουλγαρική Ακαδημία* (στα βουλγαρικά), Σόφια 1916, σσ. 4-19. Η ύπαρξη του καταλόγου αυτού ήταν άγνωστη στη σχετική βιβλιογραφία. Πρώτη αναφορά γίνεται στο *Actes*, σ. 45 σημ. 9. Ο Vl. Sis ήταν ο συντάκτης ενός αναλυτικού καταλόγου ελληνικών χειρογράφων που παρέμεινε αδημοσίευτος (βλ. Džurona, «Les mss grecs du Centre Duǰev. Notes prélim.», σ. 122 σημ. 12). Τον κατάλογο αυτόν μελέτησε ο Β. Κατσαρός και τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας θα κοινοποιηθούν σύντομα.

3. Βλ. A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Erster Teil. *Die Überlieferung*, Band I, Λειψία 1936, σ. LIV. «*Sofia. Bibliothek der Akademie der Wiss. Ich habe sie am 28. März und 5. April 1918 besucht. Bei der Kürze der Zeit, über die ich verfügte, konnte ich nur etwa 24 Pergamenthss genauer und eine Reihe von Papierhss flüchtig einsehen. Der sehr freundliche und paläographisch gut geschulte Hilfsarbeiter, der mit der Katalogisierung der Hss beschäftigt war, teilte mir mit, daß die Gesamtzahl der Hss etwa 680 betrage: etwa 230 Pergament- und 450 Papierhss». Πρβ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσινίτσας*, σσ. 120-121 και σημ. 381-385.

4. Βλ. Πολίτης, α) «Τα εκ Σερρών χφφ.», σ. 525' β) «Εκθεση», σ. 359' γ) *Κατάλογος*, σ. κβ' Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσινίτσας*, σσ. 24-27 και 123-124.

5. Ο Παπάζογλου (*Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, passim), κάθε φορά που αναφέρει κάποιο από τα χφφ. αυτά, κακώς το προσδιορίζει ως Suppl., αφού τώρα και αυτά φέρουν ενιαία αρίθμηση και μνημονεύονται ως χφφ. της ΕΒΕ.

6. Πρόκειται για τους κώδικες που έφεραν τους αριθμούς 61, 62, 63, 90 και 105. Οι αριθμοί αυτοί αντιστοιχούσαν στα χειρόγραφα Σερρών Γ 6, Γ 2, Γ 9, Γ 8, χ.α', που τώρα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών έχουν πάρει τους αριθμούς 155, 164, 157, 156 και 184. Βλ. Παράρτημα Πρωτοκόλλου της 31 Ιουλίου 1923 υπογραφόμενο από τους Σ.Β. Κουγέα, Κ. Κουρνούτο, Σ. Κυριακίδη και Γ. Σωτηρίου, που παρέλαβαν τα χειρόγραφα. Πρβ. Πολίτης, «Εκθεση», σ. 359' RR 764 (= σ. 211)' Δ. Πάλλας, RR 159, αρ. 155-157, 164 και 184' Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσινίτσας*, σ. 25 και σημ. 26, όπου και πρόσθετη βιβλιογραφία.

χφφ. αυτών, διεπίστωσε ότι ανάμεσα στα χφφ. που επιστράφηκαν στην Αθήνα υπήρχαν και χφφ. προερχόμενα από τη συλλογή της Μονής του Παγγαίου ή και από όπου αλλού⁷, τα οποία είχαν αντικαταστήσει κάποια χφφ. των Σερρών που είχαν κρατηθεί εκεί.

Η τύχη της συλλογής της Μονής του Παγγαίου είχε μια άλλη πορεία. Μερικά από τα χφφ. της εμφανίστηκαν στις βιβλιαγορές της Ευρώπης ήδη πολύ νωρίς, ο κύριος όμως κορμός των χφφ. παρέμεινε στη Σόφια, όπως γνωρίζαμε από τα γραφόμενα του Ehrhard και όπως δέχονταν οι περισσότεροι ειδικοί⁸. Στο μεγάλο πρόβλημα της παραπλάνησης του επιστημονικού κόσμου μετά από πολλές προσπάθειες Ελλήνων και Βουλγάρων επιστημόνων δόθηκε λύση με την οργάνωση και πραγματοποίηση μιας διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης τον Αύγουστο του 1990 στη Σόφια⁹. Το συμπέρασμα αυτής της Επιστημονικής Συνάντησης ήταν ότι ένα μεγάλο μέρος των χφφ. της Μονής της Εικοσιφοινίσσης και μέρος των χφφ. της Μονής Προδρόμου βρίσκονται σήμερα στο Κέντρο Σλαβοβυζαντινών Ερευνών «Ivan Dujčev». Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με τα Τμήματα Φιλολογίας και Νομικής σε συνεργασία με το Κέντρο Dujčev προχώρησε στη σύναψη ειδικού προγράμματος για την επιστημονική μελέτη των χφφ.¹⁰, έρευνα που είχε τόσο καθυστερήσει λόγω της δυσάρεστης αυτής κατάστασης¹¹, η ρύθμιση της οποίας είναι βεβαίως μια υπόθεση εξωεπιστημονική και πρέπει να συντελεστεί

«από τις κυβερνήσεις των δύο λαών στο πλαίσιο καλής γειτονίας, των φιλικών σχέσεων και πνευματικών ανταλλαγών»¹².

Στη σημερινή μας παρέμβαση θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκαν οι συλλογές χειρογράφων των δύο Μονών και να επιμείνουμε ειδικότερα στο πρόβλημα της παραγωγής χφφ. στις Μονές αυτές κατά την Παλαιολόγεια περίοδο, εποχή στην οποία επικεντρώνεται το θέμα του Συνεδρίου μας.

Μετρώντας με οποιοδήποτε τρόπο και μεταφέροντας σε αριθμούς ή στατιστικούς πίνακες το σύνολο των ελληνικών χειρογράφων που άλλοτε υπήρχαν στις δύο Μονές, διαπιστώνεται εύκολα πώς από άποψη χρονολογική το μεγαλύτερο ποσοστό τους ανήκει στην Παλαιολόγεια εποχή, και πιο συγκεκριμένα στο 14ο αιώνα. Στη διαπίστωση αυτή καταλήγει κανείς, όταν μετρήσει τα χφφ. με βάση είτε τις παλιές περιγραφές και πληροφορίες που διαθέτουμε γι' αυτά πριν από το 1917, όταν δηλαδή τα χειρόγραφα βρίσκονταν ακόμη στις Μονές¹³, είτε όσες αφορούν τα ίδια στους χώρους όπου σήμερα απόκεινται: στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, στο Κέντρο Dujčev της Σόφιας¹⁴ και όπου αλλού¹⁵.

Από την μακρόχρονη έρευνα που πραγματοποιήσαμε, μέσα από δύσκολες – το τονίζουμε – συνθήκες εργασίας, επιβεβαιώνεται κατηγορηματικά η παραπάνω διαπίστωση. Αυτό ωστόσο δεν πρέπει να μας παρασύρει σε βιαστικά και ίσως επισφαλή συμπεράσματα σχετικά με την παραγωγή χειρογράφων και τη λειτουργία βιβλιο-

7. Βλ. Πολίτης, α) «Τα εκ Σερρών χφφ.», σ. 525' β) «Εκθεση», σ. 366-367' γ) *Κατάλογος*, σ. κβ'.

8. Βλ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σσ. 22, 26-27, και αναλυτικότερα 129-132, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

9. Βλ. εφημ. *Το Βήμα*, 30/9/1990, και τώρα αναλυτικότερα *Actes*, σσ. 39, 43, 48-49, 57-76, 77.

10. Τα πρώτα αποτελέσματα αυτής της προσπάθειας βλέπουν ήδη τη δημοσιότητα και οφείλουμε να ευχαριστήσουμε γι' αυτό τόσο τα Τμήματα Φιλολογίας και Νομικής, στα πρόσωπα των Προέδρων τους, και τον Πρύτανη κ. Αντώνιο Τρακατέλλη, όσο και το Κέντρο «Ivan Dujčev», στο πρόσωπο της Διευθύντριας του καθηγήτριας κ. Axinia Džurova.

11. Βλ. Πολίτης, «Εκθεση», σσ. 378-379. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης, αφού το μεγαλύτερο μέρος των χειρογράφων της Μονής του Τιμίου Προδρόμου έχει επιστραφεί από το 1923 και από τότε είναι στη διάθεση των ερευνητών. Περιοριζόμαστε να αναφέρουμε, ανάμεσα σε άλλες, μερικές εργασίες του Λίνου Πολίτη και του André Guilleu' βλ. *Συντομογραφίες βιβλιογραφίας*. Ως προς τα χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης λίγες μόνο εργασίες έχουν δει το φως της δημοσιότητας για μεμονωμένα χειρόγραφα, τα οποία στο διάστημα αυτό έχουν επανεμφανιστεί. Βλ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σσ. 112-128 και την εκεί βιβλιογραφία. Οι εργασίες που πρέπει να γίνουν για το σύνολο των χειρογράφων που σήμερα απόκεινται στο Κέντρο Dujčev της Σόφιας, άλλες επείγουσες και με άμεση προτεραιότητα και άλλες μακροπρόθεσμα, έχουν επισημανθεί από πολλούς ομιλητές στη Συνάντηση της Σόφιας. Βλ. *Actes*, σσ. 42-44, 74-75, 85-87.

12. Βλ. εφημ. *Το Βήμα*, 30/9/1990. Πρβ. Α. Πολίτης, *Η Καθημερινή*, 19-4-1978' Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 132.

13. Βλ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σσ. 106-107 και εδώ παρακάτω σσ. 176-178 και 181-183.

14. Βλ. Velkovska, «Chronologie et contenu», *Actes*, σ. 48' Džurova, «Les mss grecs du Centre Dujčev. Notes prélim.», σ. 123' η ίδια, «La collection des mss grecs du Centre Dujčev», σ. 10 (υπό εκτύπωση). Πρέπει ωστόσο να διευκρινίσουμε ότι, ενώ τα γενικά συμπεράσματα των μελετών αυτών, ως προς τον αριθμό των χειρογράφων της περιόδου που μας ενδιαφέρει, συμφωνούν με τα δικά μας, τα χειρόγραφα μετριούνται ως σύνολο κωδίκων που απόκεινται στο Κέντρο Dujčev και όχι όπως αυτά κατανέμονταν στις δύο Μονές πριν από το 1917. Για τις δικές μας παλιές και νέες μετρήσεις βλ. την προηγούμενη σημείωσή.

15. Βλ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σσ. 111-117' πρβ. και σ. 122 σημ. 390.

γραφικού ή βιβλιογραφικών εργαστηρίων κατά την Παλαιολόγεια εποχή στις δύο Μονές¹⁶. Απαιτείται προσεκτική και τεκμηριωμένη έρευνα.

ΜΟΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

Η ίδρυση της Μονής Προδρόμου Σερρών γύρω στο 1270 ως σημείο αφετηρίας οριοθετεί και την ιστορία του βυζαντινού μοναστηριού στην Παλαιολόγεια περίοδο¹⁷.

Οι ερευνητές που ενδιαφέρθηκαν πριν από το

1917 για τη βιβλιοθήκη και τα χφφ. της Μ. Προδρόμου, όπως ο Μηνάς Μινωίδης ωρίτερα σχετικά μέσα στον 19ο αι. και αργότερα ο ιεροδιδάσκαλος Χριστοφόρος Δημητριάδης και ο Πέτρος Παπαγεωργίου¹⁸, δεν μας παρέχουν ακριβείς πληροφορίες για τη χρονολόγηση των χφφ. Ο Μινωίδης σημειώνει 6 χρονολογημένα χφφ.¹⁹ και ο Παπαγεωργίου 16 περιγραμμένα²⁰. Περισσότερο αναλυτικός είναι ο Χριστοφόρος, που καταγράφει 12 ακριβώς χρονολογημένα χφφ.²¹ και

16. Βλ. παρακάτω σ. 189.

17. Βλ. κυρίως: Χριστοφόρος <Δημητριάδης>, *Προσκυνητάριον της εν Μακεδονία παρά τη πόλει των Σερρών Σταυροπηγιακής Ιεράς Μονής του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου*, [...] Λειψία χ.χ. [Θεσσαλονίκη (:) 1904], σ. 25 κ.ε. Guillou, *Archives*, σ. 5 κ.ε. Α. Συγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίαι του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας* [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών / Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 136], Θεσσαλονίκη 1973, σ. 1. Αγγελική Στρατή, *Η Μονή του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες*, Αθήνα 1989, σ. 6.

18. Για τον κατάλογο του Μηνά Μινωίδη βλ. Γ.Κ. Παπάζογλου, «Ο Μηνωίδης Μηνάς και ένας κατάλογος χειρογράφων της Μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Παρνασσός* 33 (1991) 65-79' στις σσ. 72-75 δημοσιεύεται το κείμενο του καταλόγου του Μινωίδη από το γνωστό χφ. Paris. Suppl. gr. 755, φφ. 89^f-92^r (βλ. Guillou, *Archives*, σ. 187 σημ. 4). Τον κατάλογο των χειρογράφων της παρά τας Σέρρας Ιεράς και Σταυροπηγιακής Μονής Ιωάννου του Προδρόμου δημοσίευσε από το χειρόγραφο του ιεροδιδασκάλου Χριστοφόρου <Δημητριάδη> ο Γερμανός <Στρινόπουλος>, Επίσκοπος Σελευκείας, στο περιόδ. *Ο Νέος Ποιμήν*, τεύχ. 4-5 (Απρ. - Μάιος 1920) 196-208, 338-353, τεύχ. 1-2 (Ιαν. - Φεβρ. 1921) 83-93, 325-334, 459-466, 717-726, τεύχ. 1-2 (Ιαν. - Φεβρ. 1922) 40-49. Για τον κατάλογο του Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου βλ. «Αι Σέρραι», σσ. 317-325 (ανατ., σσ. 93-101).

19. Πρόκειται για τα ακόλουθα χειρόγραφα: α') *αριθ. 29* (Κ. Διαθήκη, περγ. μεγάλου σχήματος, του έτους 1418), β') *αριθ. 124* (Λόγοι αντιρρητικοί κατά Λατίνων, περγ. μεγάλου σχήματος, του έτους 1305), γ') *αριθ. 128* (Ιωάννης της Κλίμακος, περγ. in folio, του έτους 1343), δ') *αριθ. 154* (Ομιλίες Μαξίμου Ομολογητού, περγ. in folio, του έτους 1624), ε') *αριθ. 163* (Ιώβ και ερμηνείες σ' αυτόν, περγ. in folio, του έτους 914), ζ') *αριθ. 194* (Χρονογράφος και Μεθοδίου Πατάρων *Πρόγνωσης περί του έβδόμου αιώνα...*, χάρτ. μεγάλου σχήματος, του έτους 1626). Βλ. Παπάζογλου, «Ο Μηνωίδης Μηνάς», ό.π. (σημ. 18), σσ. 72-74. Ο Παπάζογλου αριθμεί τα χειρόγραφα του καταλόγου Μινωίδη με τρόπο που παρέχει την εντύπωση στον αναγνώστη ότι αυτά είναι μόνον 140, ενώ η πραγματική τους αρίθμηση ανεβάζει τον αριθμό τους στα 241 χειρόγραφα. Η αρίθμηση επομένως των χειρογράφων είναι δική μας.

20. Τα χειρόγραφα αυτά είναι τα ακόλουθα: α') *αριθ. 3* (Π. Διαθήκη <τμήμα> με Ερμηνεία του Μ. Βασιλείου εις τα του Προφήτου Ησαΐου, κώδ. Σαμωνά πατρικίου, έτους 914, βλ. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι», σ. 320 [ανατ. 96]), β') *αριθ. 6* (Λόγοι πατέρων, του βιβλιογράφου Θεοδώρου Αγιοπετρίτη, έτους 1305, βλ. αυτ., σ. 322 [98]), γ') *αριθ. 11* (Ψαλμοί του Δαβίδ, Λόγοι με ερμηνεία, του Παπά Υαλέα, έτους 1281, βλ. αυτ., σ. 320 [96]), δ') *αριθ. 12* (Ιωάννου Χρυσοστόμου Ομιλίες, αφιέρωμα του άρχοντος Ματθαίου Καλοδοικίτη, έτους 1006, βλ. αυτ., σ. 320 [96]), ε') *αριθ. 17* (Ευαγγέλιο εικονογραφημένο, του βιβλιογρ. Ματθαίου, έτους 1418, βλ. αυτ., σ. 323 [99]), ζ') *αριθ. 50* (Αποστολικές επιστολές, του βιβλιογρ. Ιωάσαφ, έτους 1388, βλ. αυτ., σ. 323 [99]), ζ') *αριθ. 60* (Π. Διαθήκη, του βιβλιογρ. Γαλακτιάνος, έτους 1380, βλ. αυτ., σ. 323 [99]), η') *αριθ. 64* (Τετραευάγγελο, του έτους 1212, βλ. αυτ., σ. 320 [96]), θ') *αριθ. 70* (Αποστόλων Πράξεις, υπό Θεοδοσίου Κήνσου, έτους 1292, βλ. αυτ., σ. 322 [98]), ι') *αριθ. 72* (Τετραευάγγελο, του βιβλιογρ. Λέοντος, έτους 1291, βλ. αυτ., σ. 322 [98]), ια') *αριθ. 74* (Εφραίμ Σύρου Ασκητικά «εν δυσί τόμοις», του βιβλιογρ. Νικολάου ιερέως και πρωτεκδικίου Λακεδαιμονίας, των ετών 1317 και 1319 αντίστοιχα, βλ. αυτ., σσ. 322-323 [98-99]), ιβ') *αριθ. 84* (Τριψόδιον και Πεντηκοστάριον, του βιβλιογρ. Νείλου, έτους 1348, βλ. αυτ. σ. 323 [99]), ιγ') *αριθ. 89* (Μηναίον, του βιβλιογρ. Ιωάννου Δούκα <Νεοκαισαρείτη>, έτους 1354, βλ. αυτ. σ. 323 [99]), και ιδ' ις') *αριθ. 90, 91, 92* (Μηναία, του βιβλιογρ. Νείλου, των ετών αντίστοιχα 1360, 1334 και 1340, βλ. αυτ., σ. 323 [99]).

Η αρίθμηση των χειρογράφων στον κατάλογο του Παπαγεωργίου είναι δική μας με βάση τις περιγραφές του ίδιου, βλ. αυτ., σσ. 317-318, 320-325 [93-94, 96-101].

21. Τα δώδεκα ακριβώς χρονολογημένα περιγραμμένα χειρόγραφα του καταλόγου του Χριστοφόρου είναι τα εξής: Α' *Μεγέθους*: α') EBE 2641 (Ιώβ, Π.Δ., του βιβλιογρ. Ιωσήφ Κληρικού Θηβαίου, έτους 914), β') EBE 2552 (Ευαγγελιστάριο εικονογραφημένο, έτους 1572), γ') χαμένο σήμερα (:) (Γρηγορίου Θεολόγου Λόγοι 18, έτους 1006), δ') EBE 2550 (Εφραίμ Σύρου Ασκητικά, δύο βιβλία σ' ένα τόμο του βιβλιογρ. Νικολάου ιερέως και πρωτεκδικίου Λακεδαιμονίας, των ετών 1317 και 1319 (βλ. προηγ. σημ.), ε') EBE 2544 (Ιωάννου Χρυσοστόμου Ομιλίες 24, έτους 1006 <ή 1196>), ζ') EBE 2535 (Βίοι Αγίων, Παντολέοντος διακόνου, αφιερωθέν παρά Καλλίστου ιερομονάχου του Ραμβουλά, με 5 μικρογραφίες, έτους 1341), ζ') EBE 2531 (Ψαλτήριον Δαβίδ <ακέφ. και κολοβό>, έτους 1281). Γ' *Μεγέθους*: α') EBE 2491 (Π. Δ. <τμήμα>, του βιβλιογρ. Γαλακτιάνος, έτους 1280), β') EBE 2499 (Τετραευάγγελο, του βιβλιογρ. Λέοντος, έτους 1301), γ') Γ 30, σήμερα; (Συλλογή Λόγων, του βιβλιογρ. Θεοδώρου Αγιοπετρίτου, έτους 1305). Στον κατάλογο του Δημητριάδη αναφέρεται επίσης το χειρόγραφο *Κήνσου, έν τῇ μονῇ τῆς Θεομήτορος τῆς έν κινσταίνῃ* (<γρ. *Κινστέρη*>), έτους 1292, και Τετραευάγγελο του βιβλιογρ. Ματθαίου ιερομονάχου, εικονογραφημένο, των ετών 1413/1418, που βρίσκονται αντίστοιχα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (αριθ. 155) και την EBE (2603).

58 κατά προσέγγιση, από τον συνολικό αριθμό των 100 περγαμηνών χφφ. που περιγράφει, έχοντας υπόψη και τις χρονολογήσεις των Ευαγγελίων από τον Gregory²². Τα λιγοστά δεδομένα του Ehrhard²³ και η έκθεση του επόπτου της Μητροπόλεως Σερρών (=Διοδώρου Καμπανίας)²⁴ συμβάλλουν μάλλον στην προσπάθεια για τη διακρίβωση του συνολικού αριθμού των χφφ. και όχι στα προβλήματα χρονολόγησης.

Με βάση λοιπόν τις παλιότερες καταγραφές των χφφ. της Μονής Προδρόμου δεν είναι και τόσο εύκολο να συγκεντρώσουμε όλες τις πληροφορίες για τα χρονολογούμενα χφφ. της Μονής, η οποία, σύμφωνα με τη σχετική έρευνα του Λίνου Πολίτη²⁵, είχε πριν από τη δήωσή της, κατά τα δεδομένα του Παπαγεωργίου και του Χριστοφόρου και τις πληροφορίες του Ehrhard, 261 χφφ. συνολικά (100 περγαμηνά και 161 χάρτινα)²⁶, κατά δε τον Γερμανό Σελευκείας 313 χφφ.²⁷, από τα οποία 103 περγαμηνά και 210 χάρτινα. Η κύρια πηγή πληροφοριών για τα χφφ. της Μονής Προδρόμου πριν από το 1917 και αντιπροσωπευτικό δείγμα είναι ο κατάλογος

του Χριστοφόρου, που εντάσσει στην Παλαιολόγεια περίοδο από το σύνολο των 100 περγαμηνών 27 χφφ.: 3 ακριβώς χρονολογημένα χφφ. στον 13ο αι.²⁸, 7 στον 14ο²⁹ και 1 στον 15ο αι.³⁰, ενώ κατά προσέγγιση μας δίνει 7 χφφ. του 13ου³¹, 1 στο μεταίχμιο του 13ου-14ου³², 6 στον 14ο³³ και 2 στο μεταίχμιο του 14ου-15ου αι.³⁴, δηλ. ποσοστό 27%.

Αν λάβουμε υπόψη ότι από τα 27 συνολικά παλαιολόγεια περγαμηνά χειρόγραφα του καταλόγου του Χριστοφόρου τα 21 βρίσκονται τώρα στην Αθήνα, μπορούμε να καταλάβουμε ότι οι παλαιότερες καταγραφές μόνον ως ενδεικτικές προσεγγίσεις μπορεί να χρησιμοποιηθούν. Το ίδιο συμβαίνει και με τα χφφ. της Μονής Προδρόμου που βρίσκονται τώρα διασπαρμένα στις Βιβλιοθήκες της Ευρώπης και της Αμερικής³⁵. Για το λόγο αυτό τις κύριες πηγές πληροφοριών για τα παλαιολόγεια χφφ. αποτελούν οι δύο κορμοί χφφ. της Μονής Προδρόμου: η συλλογή της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος και η Συλλογή του Κέντρου Dujčen της Σόφιας.

Από τα χφφ. της συλλογής των Αθηνών, για

22. Ο ίδιος μνημονεύει την άποψη Gregory για τη χρονολόγηση ορισμένων χφφ. (βλ. *Νέος Ποιμήν*, ό.π., σσ. 200-201, 465, 721-722, 724).

23. Βλ. συγκεντρωμένες παραπομπές στο έργο του Α. Ehrhard από την Lidia Perria, *I manoscritti citati da Albert Ehrhard* [Festi e Studi Bizantino-Neellenici, IV], Roma 1979, σσ. 125-126.

24. Βλ. Διοδώρου Καμπανίας, «Περί της εν Σέρραις Μονής του Τιμίου Προδρόμου διαρπαγείσης υπό των Βουλγάρων προς τον Παναγιώτατον Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης Κον Κον Γεννάδιον Πρόεδρον του Ε. Α. Συμβουλίου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 2 (1918) 650-653.

25. Βλ. Πολίτης, «Έκθεση», σσ. 357-379. Πρβ. ο ίδιος, *Κατάλογος*, σσ. κβ-κγ'.

26. Βλ. Πολίτης, «Τα εκ Σερρών χφφ.», σ. 525. Πρβ. ο ίδιος, «Έκθεση», σ. 321.

27. Βλ. εισαγωγικό σημείωμα στην έκδοση του καταλόγου του Χριστοφόρου από τον Γερμανό Σελευκείας (βλ. παραπάνω σημ. 18), σσ. 193-195. Πρβ. Πολίτης, «Έκθεση», σ. 362' Atsalos, «Les mss grecs du Centre Dujčen», σσ. 61-62.

28. Είναι τα εξής χφφ.: α') Γ 1 = EBE 2491 [1280] (Πολίτης, *Κατάλογος*, σσ. 492-493), β') Β 1 = EBE 2431 [1281] (ό.π., σσ. 433-434), γ') Γ 6 = Βυζαντινού Μουσείου αριθ. 155 [1292] (Δ.Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, μέρος Γ', Αθήναι 1955, σσ. 33-36, αρ. 155).

29. Είναι τα εξής χφφ.: α') Γ 16 = EBE 2499 [1301] (Πολίτης, *Κατάλογος*, σσ. 499-500), β') Γ 30 = Πολίτης, «Έκθεση», σ. 366, αριθ. 15 [1305], γ') Α 19 = EBE 2550 [1317/1319] (*Νέος Ποιμήν*, σ. 348), δ') Α 35 = EBE 2522 [1323 ante] (ό.π., σσ. 331-333), ε') Α 34 = EBE 2535 [1341] (ό.π., σσ. 330-331) ζ') Β 14 = EBE 2530 [1348], (*Νέος Ποιμήν*, σ. 719), ζ') Β 4 = EBE 2532 [1388], (ό.π., σ. 465).

30. Είναι το χφ. Γ 7 = EBE 2603 [1413/1418] (ό.π., σ. 720 bis).

31. Είναι τα εξής χφφ.: α') Α 22 = EBE 2539 (*Νέος Ποιμήν*, σ. 350), β') Α 23 = EBE 2555 (ό.π., σ. 351), γ') Α 30 = D 206, δ') Α 42 = EBE 2526 (*Νέος Ποιμήν*, σ. 463), ε') Γ 15 = EBE 2510 (ό.π., σ. 723), ζ') Γ 17 = Walters Art Gallery 530a. (G. Vikan, εκδ., *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, The Art Museum, Princeton University <1973>, σσ. 72-73), ζ') Γ 18 = EBE 2509 (*Νέος Ποιμήν*, σ. 724).

32. Είναι το χφφ. Γ 22 = EBE 2493 (Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 496).

33. Είναι τα εξής χφφ.: α') Α 33 = EBE 2541 (*Νέος Ποιμήν*, σσ. 328-329), β') Γ 13 = EBE 2423 (Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 422), γ') Γ 14 = Titusville (J. H. Scheide 1) (Seymour de Ricci - W.J. Wilson, *Census*, II, σ. 2120), δ') Γ 19 = EBE 2508 (*Νέος Ποιμήν*, σσ. 724-725), ε') Γ 21 = EBE 2398 (Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 392), ζ') Γ 25 = EBE 2489 (ό.π., σ. 491).

34. Είναι τα εξής χφφ.: α') Γ 9 = Βυζ. Μουσείου, αριθ. 164 (Πάλλας, *Κατάλογος*, ό.π. [σημ. 28], σσ. 48-49), β') Γ 24 = EBE 2521 (*Νέος Ποιμήν*, σ. 40).

35. Στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Πράγας βρίσκεται το υπ' αριθ. XXV C 9 χειρόγραφο, το γνωστό ως «Κώδιξ Α» ή «Χαρτουλάριο Α», και το υπ' αριθ. XXV C 19 χφ. με έργα του Ισαάκ Σύρου (βλ. J.-M. Olivier - M.-A. Monégier du Sorbier, *Catalogue des manuscrits grecs de Tchecoslovaquie*, Παρίσι 1983, σσ. 86-92). Για την προέλευση του χφ. XXV C 19 βλ. και εδώ σ. 188 σημ. 132.

τα οποία διαθέτουμε τον αναλυτικό κατάλογο του Λ. Πολίτη, σε σύνολο 103 χφφ. η εικόνα των παλαιολογείων χφφ. παρουσιάζεται ως εξής:

13ος αι.	: α) ακριβώς χρονολογημένα χφφ.	1 (1280)
	β) χρονολογούμενα στον 13ο αι. χφφ.	4
13-14ος αι.	: χφφ.	3
14ος αι.	: α) ακριβώς χρονολογημένα (1311, 1333, 1336, 1340, 1340, 1342, 1353)	7
	β) χρονολογούμενα στον 14ο αι.	34
	γ) μεταίχμιο 14ου-15ου αι.	3
15ος αι.	: α) ακριβώς χρονολογημένα (1419, 1453)	2
	β) χρονολογούμενα στον 15ο αι.	3
	Σύνολο	57 ³⁶

Στους αριθμούς αυτούς ας προστεθεί 1 χφφ. στο οποίο δέρονται μαζί ένα τμήμα του 14ου και ένα άλλο του 15ου αι.³⁷.

Σε σύνολο 103 χφφ. του Καταλόγου Λ. Πολίτη 58 ανήκουν στην Παλαιολογία περίοδο, δηλ. ποσοστό 55,8%. Τέλος, στη Συλλογή του Κέντρου Dujčén εντοπίσαμε 69 χφφ. προερχόμενα από τη Μονή Προδρόμου Σερρών³⁸, από τα οποία τα 13 παλαιολογία κατανέμονται ως εξής:

13ος αι.	: α) ακριβώς χρονολογημένα χφφ.	1 (1291) ³⁹
	β) χρονολογούμενα στον 13ο αι. χφφ.	3 ⁴⁰
	γ) χρονολογούμενα στο μεταίχμιο 13-14ου αι.	3 ⁴¹
14ος αι.	: α) ακριβώς χρονολογημένα	1 (1379) ⁴²

36. Χειρόγραφα 13ου αι.: α) Γ 1 = EBE 2491 [έτους 1280] (Πολίτης, *Κατάλογος*, σσ. 492-493) β) Α 1 = EBE 2410 (αυτ., σσ. 407-408) Α 22 = EBE 2433 (αυτ., σσ. 435-437) Γ 11 = EBE 2495 (αυτ., σ. 497) Σ 119 = EBE 2479 (αυτ., σσ. 481-482). Χειρόγραφα 13ου-14ου αι.: Γ 22 = EBE 2493 (αυτ., σ. 496) Α 33 = EBE 2462 (αυτ., σ. 463) Αριθ. 57 = EBE 2476 (αυτ., σσ. 478-479). Χειρόγραφα 14ου αι.: α) Γ 16 = EBE 2499 [έτους 1411] (αυτ., σσ. 499-500) Παπαγ. 38 = EBE 2465 [έτους 1333?] (αυτ., σσ. 465-466) Σ 232 = EBE 2458 [έτους 1336] (αυτ., σσ. 458-460) Α 22 = EBE 2478 [έτους 1340] (αυτ., σ. 480) Γ 41 = EBE 2498 [έτους 1340] (αυτ., σ. 499) Α 11 = EBE 2466 [έτους 1342] (αυτ., σ. 466) Γ 38 = EBE 2496 [έτους 1353] (αυτ., σσ. 497-498) β) Γ 5 = EBE 2415 (αυτ., σ. 413) Α 30 = EBE 2421 (αυτ., σ. 420) Σ 120 = EBE 2422 (αυτ., σ. 422) Γ 13 = EBE 2423 (αυτ., σ. 422) Σ 108 = EBE 2475 (αυτ., σ. 478) Α 4 = EBE 2477 (αυτ., σ. 479) Γ 3 = EBE 2485 (αυτ., σ. 488) Γ 37 = EBE 2486 (αυτ., σ. 489) Γ 25 = EBE 2489 (αυτ., σ. 491) (-) = EBE 2490 (αυτ., σσ. 491-492) Γ 4 = EBE 2494 (αυτ., σ. 496) Παπαγ. 29 = EBE 2427 (αυτ., σσ. 424-426) (-) = EBE 2447 (αυτ., σσ. 448-449) Σ 128 = EBE 2467 (αυτ., σσ. 467-468) Σ 179 = EBE 2429 (αυτ., σσ. 427-432) Σ 176 = EBE 2430 (αυτ., σ. 433) Σ 173 = EBE 2442 (αυτ., σ. 443) Β 21 = EBE 2449 (αυτ., σσ. 450-451) Σ 173 = EBE 2442 (αυτ., σ. 443) Β 21 = EBE 2449 (αυτ., σσ. 450-451) - = EBE 2454 (αυτ., σσ. 453-454) Α 23 = EBE 2471 (αυτ., σσ. 473-475) Α 19 = EBE 2482 (αυτ., σσ. 483-486) Β 12 = EBE 2488 (αυτ., σσ. 490-491) Σ 123 = EBE 2434 (αυτ., σ. 437) (-) = EBE 2435 (αυτ., σσ. 432-433) Β 2 = EBE 2450 (αυτ., σ. 451) Παπαγ. 111 = EBE 2456 (αυτ., σσ. 455-457) Α 10 = EBE 2469 (αυτ., σ. 471) Σ 140 = EBE 2483 (αυτ., σ. 486) (-) = EBE 2500 (αυτ., σσ. 500-501) Σ 202 = EBE 2405 (αυτ., σσ. 397-398) Παπαγ. 93 = EBE 2405 (αυτ., σσ. 405-406) Σ 167 = EBE 2413 (αυτ., σ. 412) Γ 34 = EBE 2414 (αυτ., σ. 413) Σ 180 = EBE 2425 (αυτ., σ. 423) γ) Σ 175 = EBE 2411 (αυτ., σσ. 408-411) Παπαγ. 99 = EBE 2460 (αυτ., σ. 461) Α 31 = EBE 2470 (αυτ., σσ. 471-472). Χειρόγραφα 15ου αι.: α) Β 46 = EBE 2468 [έτους 1419] (αυτ., σσ. 469-470) (-) = EBE 2406 [έτους 1453] (αυτ., σσ. 398-405) β) Παπαγ. Π 12 = EBE 2401 (αυτ., σσ. 394-396) Σ 149 = EBE 2444 (αυτ., σσ. 444-446) Γ 44 = EBE 2473 (αυτ., σ. 477). Η ένδειξη (-) σημαίνει ότι το χφφ. παραμένει για την ώρα αταύτιστο η ένδειξη Σ + αριθ. παραπέμπει στην αριθμηση «Σερρών».

37. Βλ. χειρόγραφο Α 5 (Παπαγ. 13) + (Χριστοφόρου αριθ. 5) = EBE 2463 (Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 464).

38. Ο αριθμός αυτός μπορεί να αυξηθεί, περιλαμβάνοντας κυρίως έναν αριθμό σπαραγμάτων, για τα οποία δεν διαθέτουμε ακλόνητα στοιχεία για την ταύτισή τους, παρά μόνο τον τρόπο με τον οποίο παραδόθηκαν κι έφτασαν ως τις μέρες μας: Σπαραγγατά προερχόμενα από τη Μ. Προδρόμου φυλάσσονταν σε ευδιάκριτο για την προέλευσή του χάρτινο προστατευτικό δίφυλλο. Πλήρεις πίνακες αντιστοιχιών των ταξινομητικών αριθμών που είχαν τα χειρόγραφα στις Μονές του Τιμίου Προδρόμου και της Εικοσιφοινίσσης και αυτών που έχουν σήμερα στο Κέντρο Dujčén βλ. στα *Παραρτήματα (Appendices)* VIII και VII αντίστοιχα του *Checklist* (υπό έκδοση) πρβ. και σημ. 85. Ο Λίνος Πολίτης έχει συντάξει επίσης σχετικό πίνακα αντιστοιχίας των χφφ. της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, με τα χφφ. της Μονής Προδρόμου. Το υλικό αυτό κατέθεσε στη Βιβλιοθήκη του Τμήματος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.

39. Είναι το χφφ. D 222 = (-), έτους 1291.

40. Είναι τα χφφ. D 21 = Β 9 (*Νέος Ποιμήν*, σ. 717) D 371 = Γ 29 (αυτ., σσ. 44-45) D 397 = Γ 29 (αυτ., σσ. 44-45). Τα δύο σπαραγγατά συναποτελούν το ίδιο χειρόγραφο (βλ. Katsaros, «Les mss juridiques», σσ. 81-82' στον πίν. της σελ. 83 από τυπογραφικό σφάλμα το χφφ. εμφανίζεται με τα στοιχεία Γ 21. Ο πίν. αυτός, απαλλαγμένος από τα λάθη του τυπογραφείου, επανηδημοσιεύεται στον Κατάλογο των ελληνικών χειρογράφων νομικού περιεχομένου του Κέντρου Dujčén, έργο συνεργασίας των D. Geton, Β. Κατσαρού και Χ.Κ. Παπαστάθη, που βρίσκεται στο τυπογραφείο).

41. Τα χφφ. αυτά είναι τα εξής: D 384 = (-) D 391 = (-) D 394 = (-).

42. Είναι το χφφ. D 219 = (-), έτους 1379.

β) χρονολογούμενα στον 14ο αι.	4 ⁴³
γ) χρονολογούμενα στο μεταίχμιο 14ου-15ου αι.	1 ⁴⁴

Σύνολο: 13 χφφ. δηλαδή ποσοστό 20%.

Η διαπίστωση ότι στην Παλαιολόγεια περίοδο τα χφφ. της Μονής Προδρόμου εμφανίζονται σε αυξημένο ποσοστό μέσα στο σύνολο των χφφ. της συλλογής προκαλεί τα εύλογα ερωτήματα: πόσα χφφ. γράφτηκαν στη Μονή, πόσα εισήχθησαν στη Μονή σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά δεδομένα. Στο δεύτερο ερώτημα η απάντηση είναι εύκολη για τα χρονολογημένα πριν από το τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. χειρόγραφα.

Οι έρευνες του Λίνου Πολίτη ανίχνευσαν στη Μονή Προδρόμου ένα («μικρό» έγραφε ο μακαρίτης δάσκαλός μας)⁴⁵ βιβλιογραφικό εργαστήριο γύρω στα μέσα του 14ου αι.⁴⁶, όπου εργάστηκαν οι βιβλιογράφοι α) ιερομόναχος Νείλος (1340-1349) [γνωρίζουμε 8 χφφ.]⁴⁷ και β) Ιωάννης Δούκας Νεοκαισαρείτης (1350-1366) [γνωρίζουμε 13 χφφ.]⁴⁸. Στον κατάλογο των χφφ. του Νείλου θα μπορούσαμε να προσθέσουμε το χφ. gr. 87 στο Κέντρο Dujsen, *Σύμμικτο θεολογικού και λειτουργικού περιεχομένου*⁴⁹, όπου στο φ. 158^v διαβάζουμε *Μέμνησο θύτα τοῦ παναθλίου Νείλου*⁵⁰. Το σημείωμα θυμίζει ανάλογο του μαθητή του Ιωάννη Δούκα Νεοκαισαρείτη στο χφ.

2519 της ΕΒΕ⁵¹ και η γραφή παρακολουθεί τη γραφή του Νείλου στο χφ. ΕΒΕ 2635⁵².

Η έρευνα επίσης των βιβλιογραφικών σημειωμάτων των χφφ. της Σόφιας και των Αθηνών δείχνει ότι υπάρχει ένας ευρύτερος κατάλογος γραφών, που ενισχύουν τα συμπεράσματα του Λίνου Πολίτη για την ύπαρξη βιβλιογραφικού εργαστηρίου στη Μονή Προδρόμου τόσο γύρω στα μέσα του 14ου αι. όσο και αργότερα. Θα σταθούμε στις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις:

Ο βιβλιογράφος *Μανουήλ* δεν είναι γραφέας μόνο του χφ. ΕΒΕ 2571⁵³, από το χέρι του προέρχεται και το χφ. ΕΒΕ 2500, όπου στο φ. 1 υπάρχει η επίκληση *Χ(ριστ)έ προηγουῶν ἐμῶν πονημάτων*⁵⁴.

Ο βιβλιογράφος *Κάλλιστος* αξίζει να προσεχτεί περισσότερο ανάμεσα στους δύο ομώνυμους γραφείς που γράφουν (1341, 1342 και 1367) τα χφφ. ΕΒΕ 2535⁵⁵, 2607⁵⁶ και 2446⁵⁷, ιδίως σε συσχέτισμό με το χφ. ΕΒΕ 2490⁵⁸, ένα *Στιχηράριο*, στο οποίο ο γραφέας σημειώνει *Τὸ μνηολογίου μοι τέλος, μικρὰν μοι παῦλαν ἄγοι*⁵⁹, ένδειξη ὅτι ο βιβλιογράφος συνεχίζει το αντιγραφικό του έργο.

Τα ονόματα των γραφών *Γεωργίου* ιερέως (Α 31 = ΕΒΕ 2470)⁶⁰ και *Ιωαννικίου* (ΕΒΕ 2460)⁶¹ στο μεταίχμιο του 14ου-15ου αι. πλαισιώνουν τον *Ιωάσαφ*, σε χφ. του οποίου (ΕΒΕ 2486)⁶² μας σώζεται ένα πολύτιμο στοιχείο: *ὄς ἔγρα(ψ)ε καὶ*

43. Είναι τα χφ. D 395 = (-) D 22 = (-) D 176 = (Γ 23) D 186 = (-).

44. Είναι το χφ. D 134 = (-).

45. Βλ. Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σ. 40.

46. Ο.π., σσ. 32-37.

47. Βλ. Πολίτης, «Ιωάννης Δούκας Νεοκαισαρείτης». Νέα θεώρηση από τον ίδιο, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σσ. 31-32, 33, 37.

48. Ο.π., σ. 37.

49. Το χειρόγραφο αυτό πέρασε στα χφφ. της Μονής Θεοτόκου Αχειροποιήτου του Παγγαίου. Η χρονολόγηση της γραφής του χφ. κατά προσέγγιση στα χρόνια 1330-1350 είναι πολύ πιθανή, αφού κατά την περίοδο αυτή διαπιστώνεται η βιβλιογραφική δραστηριότητα του Νείλου.

50. Είναι το χφ. της Μονής του Παγγαίου Κ 31. = Z 187(;).

51. Βλ. Πολίτης, «Ιωάννης Δούκας Νεοκαισαρείτης», σ. 587, αριθ. 1.

52. Βλ. Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», πίν. 4β.

53. Ο.π., σσ. 39-40.

54. Βλ. Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 501' πρβ. ο ίδιος, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σ. 40.

55. Βλ. *Νέος Ποιμήν*, σσ. 330-331.

56. Βλ. Guillou, *Archives*, σ. 193.

57. Βλ. Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 467.

58. Ο.π., σσ. 491-492.

59. Ο.π., σ. 492.

60. Ο.π., σσ. 471-473.

61. Βλ. L. Politis, «Das Skriptorium und die Bibliothek des Prodromos-Klosters bei Serres», *Wandlungen. Studien zur antiken und neueren Kunst*, Waldsassen - Bayern 1975, σ. 288.

62. Βλ. Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 489.

σεπτ(έμβ)ρ(ιον) και ὀκτώβριον⁶³, χφφ. περγαμηνά Μηναιά. Τη δράση του θα συνεχίσουν στον 15ο αι. ο γνωστός Μητροφάνης⁶⁴ και ο Ματθαίος (ΕΒΕ 2406)⁶⁵.

Οπωσδήποτε η βιβλιοθήκη της Μονής ενισχύεται και με χφφ. που μεταφέρονται από αλλού. Πηγή προέλευσης είναι π.χ. η «Μονή των Ταξιάρχων» Ζιχνών⁶⁶. Στο χφ., π.χ., Σ 125 (= ΕΒΕ 2434)⁶⁷ δηλώνεται η προέλευση από τη Μονή αυτή του χφ., ενώ κάποτε διαπιστώνεται αντίθετη κίνηση⁶⁸.

Σε ορισμένα χφφ. της Συλλογής στο Κέντρο Dujčen επανέρχονται ονόματα γνωστών από τα «αθηναϊκά» χφφ. κτητόρων (π.χ. D 22 = Ρ -)⁶⁹, ενώ το πιο χαρακτηριστικό είναι το χφ. D 338 (Κ 217)⁷⁰. Στο σημείωμα του φ. 2^ο διαβάζουμε: *Τετραεγγελον τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ ἐπικεκλιμένης, τοῦ μεγάλου δουκός· καὶ ἐδόθη τῷ Γενναδίῳ, ὑπὸ τῶν κτητόρων, σὺν πᾶσι τοῖς βιβλίοις· ἐν ἔτει ς ρξβ' ὑπάρχοντος πατριάρχου κυροῦ Γενναδίου·* και στο φ. 316: *† τε-*

*τραεγγελον, τοῦ μεγάλου δουκός ἀφιερωθὲν τῷ τιμίῳ προδρόμῳ - ὁ μοναχός Γεννάδιος*⁷¹. Πρόκειται για χρονολογημένο σημείωμα που συνετάχθη επί τῆς πατριαρχίας Γενναδίου του Σχολαρίου, το οποίο πολλά μπορεί να συνεισφέρει και στη λύση του προβλήματος προέλευσης (από την Κωνσταντινούπολη) μιας ομάδας χφφ. διαφόρων εποχών αλλά των ιδίων διαστάσεων· μερικών μάλιστα με ομοιογενή πολυτελή στάχωση από βλαττίον [D 59 (=Κ 211), D 132 (=Κ 218), D 209 (=Κ 7), D 338 (=Κ 217), D 358 (=Κ 216), D 365 (=Κ 209)]⁷².

Από τη μονή Προδρόμου σώθηκαν ωραιότατα δείγματα βυζαντινών σταχώσεων από τα μέσα περίπου του 14ου αι., όπως ήδη γνωρίζουμε από τις έρευνες του Λίνου Πολίτη⁷³. Στα μέσα του 15ου αι. το εργαστήρι αυτό εξακολουθεί να λειτουργεί και στις αρχές του 16ου αι. φαίνεται ότι επεκτείνει τη δραστηριότητά του στις επανασταχώσεις των χφφ. της ομάδας «του Κοσμά», που σύμφωνα με τα λόγια του Λίνου Πολίτη «φανε-

63. Ο.π.

64. Βλ. Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σσ. 40-41.

65. Ο.π., σ. 41. Βλ. και E. Lamberz, «Die Handschriftenproduktion in den Athosklöstern bis 1453», *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bizanzio. Atti del seminario di Erice (18-25 settembre 1988)*, Spoleto 1991, σ. 64 και σημ. 164.

66. Η μονή μνημονεύεται από τον Ν. Μουτσόπουλο, «Το βυζαντινό κάστρο της Ζίχνας. Συμβολή στη μελέτη ενός βυζαντινού οχυρού οικισμού στην περιοχή του Στρυμώνα», *ΕΕΠΣΠΘ, Τμ. Αρχιτεκτόνων* 10 (1986) 306-307 (= Ν. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα 1959-1989* [Ανάλεκτα Βλατάδων 51], Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 982-983).

67. Βλ. Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 437: [...] «*Ἦτις τὸ ἐκπαισει τὸ παρὸν σὺναξάριον ἀπὸ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν [!] τῶν ἁγίων Ἄγγελων, νὰ ἔχι [...]*».

68. Σχέση με τη Μονή Προδρόμου φαίνεται να έχουν και χφφ. που βρέθηκαν σε άλλες βιβλιοθήκες, είτε προερχόμενα από γραφεία της Μονής Προδρόμου όπως έδειξε ήδη ο Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σσ. 37, 41 (χφφ. Μ. Λαύρας Β 23, Ε 165, Θ 164· Σκήτης Ἁγίας Ἄννας 11' Hierosol. gr. 31 και Paris. gr. 444), είτε δηλώνοντας διαφορετικά την εξάρτησή τους από τη Μονή, όπως π.χ. στα χφφ. Μ. Λαύρας Β 51 ή Εκκλησιαστικού Μουσείου Σόφιας 47 (βλ. Παπάζογλου, *Χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 23. Για την έκδοση αυτή μια πρώτη κρίση βλ. Β. Κατσαρός, *Ιστοριογεωργικά* 3 [1989-90], Θεσσαλονίκη 1991, σ. 319). Η κίνηση χφφ. προς τη Μονή της Παναγίας του Παγγαίου εξηγείται από τη γειννίαση και τις ιστορικές σχέσεις των δύο Μονών στη διαδρομή των αιώνων της Τουρκοκρατίας.

69. Στο φ. 57^ο του χφ. D 22 = Ρ - διαβάζουμε: *† Μανουήλ Παλαιολόγος † Καντακουζηνός*. Πρβ. φ. 104^ο: *† δημοτρίου παλαιολόγου τοῦ Καντακουζηνοῦ*, και φ. 124: *Ὁ Καντακουζηνός* (βλ. πίν. 10).

70. Σχετική βιβλιογραφία για το χειρόγραφο παραθέτει ο Β. Ἄτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 70.

71. Το ένα από τα δύο σημειώματα δημοσίευσε ο Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, «Εκθεσις», σ. 30. Ο Γ.Κ. Παπάζογλου (*Τα χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 78 σημ. 75), αντιγράφοντας τον Παπαδόπουλο - Κεραμέα και τη σχετική επισήμανσή του για το πρόσωπο του μοναχού Γενναδίου που αναφέρεται στο β' σημείωμα, σε συνδυασμό με τον κατάλογο των ηγουμένων της Μονής Προδρόμου που κατάρτισε ο Α. Guillaou (*Archives*, σ. 15), δεν υποπτεύεται ότι πρόκειται για πρόσωπο σύγχρονο του Σχολαρίου (αφού και τὰ δύο σημειώματα είναι γραμμένα από το ίδιο χέρι και το πρώτο χρονολογείται στα 1454) και ταυτίζει τον μοναχό Γεννάδιο με τον ηγούμενο της Μονής (16ος αι.). Περί του «μεγάλου δουκός» βλ. αναφορά και σύνδεση στη μελέτη της Ελένης Κακουλίδη - Πάνου για τη βιβλιοθήκη της Μονής Προδρόμου Πέτρας (βλ. Ε.Δ. Κακουλίδη, «Η Βιβλιοθήκη της μονής Προδρόμου - Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη», *Ελληνικά* 21 (1968) 15 και σημ. 1 (= Ε. Κακουλίδη - Πάνου, *Συμβολές. Νεοελληνικά Μελετήματα* [Έρευνες στη Νέα Ελληνική Φιλολογία 4], Ιωάννινα 1982, σ. 170 σημ. 52' βλ. και πίν. 8 εδώ).

72. Σύμφωνα με το σημείωμα του χφ. D 338 (= Κ 217) τα χφφ. της Μονής Προδρόμου της Πέτρας (για τη βιβλιοθήκη της βλ. Ε.Δ. Κακουλίδη, ό.π., σσ. 3-39 [ανατύπ., σσ. 159-191]) πέρασαν στη βιβλιοθήκη του Πατριαρχείου και με την έλευση του πατριαρχου Γενναδίου στη Μονή Προδρόμου των Σερρών μεταφέρθηκαν στη βιβλιοθήκη της. Η διαδρομή αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα, επειδή μπορεί να αναζητηθούν και άλλα χειρόγραφα της ίδιας ομάδας, ιδίως στη σχέση των χώρων υποδοχής με τη Μονή Προδρόμου των Σερρών.

73. Βλ. Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σ. 45 κ.ε. Πρβ. ο ίδιος, *Κατάλογος*, σσ. ιζ'-ιθ', κβ'-κγ'.

ρώνει σε όλη τη σύλληψη ένα πνεύμα νεωτερικό, διατηρεί όμως, ως αυτή τη μεταγενέστερη εποχή, γύρω στα μέσα του 17ου αι., την παλιά τεχνική της βυζαντινής σταχώσεως»⁷⁴. Πότε χρονολογείται η παρουσία του Κοσμά;

Στον επιστημονικό διάλογο ανάμεσα στον A. Guillou⁷⁵ και τον Λίνο Πολίτη⁷⁶ δύο ακόμη χφφ. της Συλλογής του Κέντρου Dujčev, το χφ. D 295 (χρονολογημένο στα 1610 και γραμμένο με το χέρι του Καλλινίκου)⁷⁷ και το χφ. D 22, σταχωμένα από το χέρι του Κοσμά⁷⁸, συμβάλλουν μαζί με τα ήδη γνωστά χφφ. του σταχωτή Κοσμά⁷⁹ στην ακριβέστερη τοποθέτησή του στον 17ο αι. Τα σταχωμένα χφφ. της Μονής Προδρόμου αποκτούν υπόσταση μνημείων τέχνης με αρχαιολογική σημασία⁸⁰.

ΜΟΝΗ ΕΙΚΟΣΙΦΟΙΝΙΣΣΗΣ

Η κατάσταση με τα χειρόγραφα της άλλης Μονής, της Μονής της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου, παρουσιάζεται αρκετά διαφορετική, με πολλά προβλήματα και ερωτή-

ματα, αφού τα χειρόγραφα αυτά έμειναν για πολύ καιρό απρόσιτα στους ερευνητές.

Από τα 430 χειρόγραφα που περιελάμβανε η συλλογή της Μονής, χρονολογικές ενδείξεις διαθέτουμε μόνο για 204. Εννοείται ενδείξεις που δίνονται από τους σύγχρονους ερευνητές σε μεμονωμένες ή τμηματικές περιγραφές των χειρογράφων⁸¹ και όχι από τα ίδια τα χειρόγραφα, όσα αυτοχρονολογούνται⁸².

Σύμφωνα λοιπόν με τις παλιές και νεότερες περιγραφές, από τα 204 χειρόγραφα που χρονολογούνται άλλοτε με ακρίβεια και άλλοτε με προσέγγιση αιώνα ή αιώνων τα 77 (δηλαδή περισσότερο από το 1/3 περίπου) χρονικά προσδιορίζονται πως ανήκουν στην παλαιολόγεια εποχή. Συγκεκριμένα:

13ος-14ος αι.	: 10 χφφ.
14ος αι.	: 44 χφφ.
14ος-15ος αι.	: 3 χφφ.
15ος αι.	: 20 χφφ. ⁸³

Σύνολο 77 χφφ.

Αν σ' αυτά προστεθούν και τα μισά τουλάχιστον από τα 28 χειρόγραφα που χρονολογούνται

74. Βλ. Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σ. 53.

75. Βλ. Guillou, *Archives*, σ. 190.

76. Βλ. Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σσ. 44 και 52-53.

77. Πρόκειται για το «βιβλίον χρονογραφικόν», το οποίο, σύμφωνα με το βιβλιογραφικό σημείωμα του φ. 277, *† έγγραφ(η) χειρι Καλλινίκου (μον)αχ(οῦ), κ(αί) οἱ ἀναγινώσκοντες | εὐχεσθαί μοι κ(αί) μὴ καταράσθαι ὅτι σφαλ(το)γράφος εἰμί. κ(αί) ἀμαθεῖς τῆς τέχνης | τῶν γραμ(μ)α(τ)ων ἔτους ζριθ μὴν σεπτέμβριος ᾠ*.

78. Βλ. πίν. 2 εδώ. Τα σημειώματα είναι γραμμένα με το χέρι του σταχωτή.

79. Είναι τα χφφ. EBE 2437, 2440, 2521, 2609, 2610 και 2617, όπως υπέδειξε ήδη ο Λίνος Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών», σ. 52.

80. Πρβ. Λ. Πολίτης, *Οδηγός Καταλόγου Χειρογράφων* [Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκῶν της Ελλάδος 17], Αθήνα 1961 σσ. 46-48.

81. Όπως είναι γνωστό, συνολική περιγραφή των χφφ. της Μονής δυστυχώς σήμερα δεν έχουμε στη διάθεσή μας. Για παλιές και νέες περιγραφές βλ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σσ. 28-31, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβ. Παπάζογλου, *Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σσ. 49-161.

82. Βλ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σσ. 206-207 και σημ. 331. Για τα χρονολογημένα χειρόγραφα βλ. την επόμενη σημείωση.

83. Αναλυτικά τα χειρόγραφα με τους ταξινομητικούς αριθμούς τους στη βιβλιοθήκη της Μονής είναι:

13ου αι.: 139 (έτ. 1285), 219 (έτ. 1285), 274 (έτ. 1286), 280 (έτ. 1296), 31, 46, 49, 52, 60, 114, 116, 117, 118, 119, 122, 123, 151, 190, 197, 202, 205, 207, 213, 230, 232, 239, 248, + 1 χφ. αταύτιστο = Σύνολο 28 χφφ.

13ου-14ου αι.: 28, 29, 48, 104, 162, 174, 208, 277, 281, 314 = Σύνολο 10 χφφ.

14ου αι.: 35 (έτ. 1307), 171 (έτ. 1312), 250 (έτ. 1317), 113 (έτ. 1322), 67 (έτ. 1330), 221 (έτ. 1330), 259 (έτ. 1334), 86 (έτ. 1337), 310 (έτ. 1337), 54 (έτ. 1344), 191 (έτ. 1348), 110 (έτ. 1349/1350), 160 (έτ. 1350), 61 (έτ. 1355), 158 (έτ. 1365), 245 (έτ. 1366), 249 (έτ. 1366), 79 (έτ. 1371), Κ χωρίς ταξινόμ. αριθμό (έτ. 1378 = D 212), 159 (έτ. 1391/1399), 5, 29, 59, 80, 132, 150, 170, 194, 196, 201, 204, 209, 215, 218, 240, 278, 325, 329, 330 + 5 χφφ. αταύτιστα = Σύνολο 44 χφφ.

14ου-15ου αι.: 6, 212, 214 = Σύνολο 3 χφφ.

15ου αι.: 333 (έτ. 1402), 306 (έτ. 1403), 332 (έτ. 1407), 169 (έτ. 1411), 312 (έτ. 1418), 324 (έτ. 1421), 347 (έτ. 1438), 93 (έτ. 1441), 147 (έτ. 1443), 167 (έτ. 1447), 223 (έτ. 1471), Κ- (έτ. 1478), 153 (έτ. 1486), 33, 135, 192, 199, 200 + 2 χφφ. αταύτιστα = Σύνολο 20 χφφ.

Πρβ. σημ. 21 και Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 107 από όπου αντιγράφονται οι αριθμοί με μικρές τροποποιήσεις, οι οποίες οφείλονται ή σε αβλεψίες και παραλείψεις (προσθήκες στον 13ο αι. ενός αταύτιστου χφ. = EBE 2517 [βλ. αυτ., σ. 98] και στον 14ο αι. του κώδ. 29 [αυτ., σ. 40]) ή σε επαναχρονολογήσεις ύστερα από αυτοψία (ο κώδ. 159 [Dujčev 168] χρονολογείται στα χρόνια 1391 ή 1399, άρα πρέπει να φύγει από τον 15ο αι. και να ενταχθεί στον 14ο).

στον 13ο αι.⁸⁴ και επιπλέον 13 χειρόγραφα που εντοπίσαμε για την εποχή αυτή στη συλλογή Dujčev⁸⁵ και τα οποία δεν συμπεριλαμβάνονται στις παραπάνω μετρήσεις, τότε ο αριθμός αυξάνεται σημαντικά και ξεπερνά τα 104, δηλαδή το 50% περίπου.

Εκείνο που προκαλεί αμέσως εντύπωση είναι το ανεβασμένο και στη Μονή αυτή ποσοστό των χειρογράφων της Παλαιολόγειας εποχής και ειδικότερα αυτών του 14ου αιώνα (55 χειρόγραφα)⁸⁶. Ο υψηλός αυτός αριθμός χειρογράφων στην Εικοσιφοίνισσα πρέπει λογικά να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι κατά την παραπάνω εποχή και ιδιαίτερα κατά τον 14ο αι. η Μονή γνώρισε ακμή⁸⁷ και λειτούργησε σ' αυτήν κάποιο ή κάποια βιβλιογραφικά εργαστήρια.

Όμως ένας προσεκτικότερος βάσανος και μια αναλυτικότερη εξέταση των δεδομένων, που θα επιχειρήσουμε παρακάτω, θα δείξουν πως, ως

προς το δεύτερο σκέλος του συμπεράσματος, που σχετίζεται με την παρούσα πραγμάτευση, τα πράγματα δεν έχουν έτσι και πως ο μεγάλος αριθμός των χειρογράφων πρέπει να αποδοθεί – και είναι δυνατόν να αποδοθεί – σε άλλους λόγους⁸⁸.

Από έναν παλιό κατάλογο χειρογράφων που είχε δημοσιεύσει το 1886 ο Παπαδόπουλος - Κεραμεύς από το φ. 297 του κώδικα 265 της Κοσίνιτσας μαθαίναμε πως η συλλογή της Μονής το 1429 αριθμούσε 21 χειρόγραφα. Σήμερα είμαστε σε θέση να βεβαιώσουμε πως ο αριθμός αυτός πρέπει να ανέλθει στα 38 χφφ., με βάση τη συνέχεια του καταλόγου, την οποία βρήκαμε κατά τις έρευνές μας στο φ. 290^v του κώδικα D 253, όπου αναγράφονται άλλα 17 χφφ., τα οποία είχαν δοθεί στον Κωνσταντίνο Αμπελικό *δια σκούφιαν*⁸⁹, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στον κατάλογο. Ο συνολικός αυτός αριθμός των 38

84. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

85. Οι αριθμοί των χειρογράφων αυτών κατά αιώνες είναι οι εξής: Του 14ου αιώνα οι κώδικες Dujčev 266 (έτ. 1317 = K 146), 141 (έτ. 1356 = K-), 143 (έτ. 1368), 87 (σημ. 49-50), 203, 253 (= K 265), 267, 271, 311, 312, 337' του 14ου-15ου αιώνα ο κώδικας 83' και του 15ου αιώνα ο κώδικας 323. Πλήρεις πίνακες αντιστοιχιών των ταξινομητικών αριθμών που είχαν τα χειρόγραφα στη Μονή της Εικοσιφοίνισσης και αυτών που έχουν σήμερα στο Κέντρο Dujčev βλ. στο *Παράρτημα (Appendice) VII* του *Checklist* (υπό έκδοση). Πρβ. και σημ. 38.

Προσθήκη: Με την ευκαιρία θα θέλαμε εδώ να αναφερθούμε στη διαφορά που παρατηρείται σε διάφορα δημοσιεύματα ως προς τον αριθμό των ελληνικών χφφ. του Κέντρου Dujčev, τα οποία προέρχονται από τη Μονή της Εικοσιφοίνισσης. Στα *Πρακτικά π.χ. (Actes, σ. 59)* ο αριθμός αυτός ανέρχεται στα 286 χφφ., ενώ μειώνεται αισθητά, στα 248 χφφ., στο υπό έκδοσιν *Checklist (Appendices VII και XIV)*. Η κύρια αιτία της διαφοράς είναι η αμφισβήτηση ενός κριτηρίου που είχε επισημανθεί από τον Λίνο Πολίτη και είχε χρησιμοποιηθεί – με κάποια προσοχή, είναι η αλήθεια, αλλά σταθερά – ως την τελευταία παραλλαγή της σύνταξης του *Checklist* (20-6-93).

Τους λόγους για τους οποίους δεν πρέπει να εγκαταλειφθεί τελείως το κριτήριο τους έχουμε πρόσφατα εκθέσει στο Δ' Διεθνές Συμπόσιο για την Ελληνική Παλαιογραφία και την Κωδικολογία (Οξφόρδη, Αύγουστος 1993). Εδώ περιοριζόμαστε να καταστήσουμε ολοκάθαρη τη δική μας θέση, που είναι η ακόλουθη: Τα χφφ. τα οποία στο *Checklist*, καθώς και στα διάφορα *Παράρτημά του*, σημειώνονται ως αγνώστου προελεύσεως, συνοδεύονται όμως από την ένδειξη Μ.Κ. ή Κ. (= Manastir Kosinitza ή Kosinitza σκέτο), θα τα μετρούσαμε ως χφφ. προερχόμενα από τη Μονή του Παγγαίου. Γενικά πιστεύουμε πως ο αριθμός των χφφ. που χαρακτηρίζονται αγνώστου προελεύσεως θα ελαττωνόταν κατά πολύ, αν χρησιμοποιούσαμε ως κριτήρια ή ενδείξεις και άλλα κωδικολογικά στοιχεία ή και συνδυασμούς από αυτά, τα οποία ως τώρα δεν ελήφθησαν υπόψη. Είναι αυτονόητο πως, καθώς το *Checklist* είναι μια εργασία συλλογική, δε μπορούσαμε να αναγκάσουμε τους άλλους συναδέλφους να ακολουθήσουν τη γνώμη μας.

86. Βλ. σημ. 83 και 85.

87. Το αν η Μονή ήκμασε ή όχι κατά την περίοδο αυτή πρέπει να τεκμηριωθεί και από άλλες πηγές (κείμενα, έγγραφα, επιγραφές κτλ.) όμως μια τέτοια έρευνα θα μας οδηγούσε έξω από το πλαίσιο και τους στόχους αυτής της ανακοίνωσης.

88. Βλ. παραπάνω σ. 181 και σημ. 83, και παρακάτω σ. 190 και σημ. 144-147.

89. Η λέξη *σκούφια* – από το ιταλικό *scuffia* – είναι σε ευρεία χρήση στη νέα ελληνική γλώσσα και σημαίνει «κάλυμμα της κεφαλής βρεφών ή ενηλίκων» βλ. το οικείο λήμμα στα λεξικά της νέας ελληνικής γλώσσας και ειδικότερα στου Ν. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη³ 1983. Σε σχέση με τα χειρόγραφα ο όρος δεν απαντάται μόνον εδώ. Ο συνάδελφος Τ. Καραναστάσης είχε την καλοσύνη, και τον ευχαριστούμε θερμά γι' αυτό, να μας επιστήσει την προσοχή σ' ένα χωρίο από την *Παιδιόφραστον διήγησιν των ζώων των τετραπόδων*, έκδ. V. Tsiouni (στίχ. 402-4' πρβ. αυτ. 516-7), όπου τα ερμηνευτικά συμφραζόμενα υπονοούν χρήση της λέξης με αυτή ακριβώς τη σημασία (η εκδότρια ερμηνεύει «a kind of hat»), πράγμα που σημαίνει ότι, αν και δεν είχε διαδεδομένη χρήση, ήταν γνωστός σ' αυτόν τον τομέα ως ειδικός τεχνικός όρος, δήλωνε δηλ. τη στάχωση. Επομένως ο Κωνσταντίνος Αμπελικός ήταν ένας *σταχωτής* (= βιβλιοδέτης) της εποχής εκείνης (15ος αιώνας), που, κατά τη διατύπωση του καταλόγου, μάλλον εργαζόταν εκτός της Μονής. Αυτό δημιουργεί σοβαρή αμφιβολία για το αν στο β' μισό του 15ου αι. λειτούργησε εργαστήριο στάχωσης στη Μονή, όπως πιστεύει ο Παπάζογλου (*Τα χφφ. της Εικοσιφοίνισσης*, σ. 30-31, πρβ. και σημ. 144 πιο κάτω' βλ. και πίν. 6-7 εδώ).

Με την ευκαιρία θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι ο ιερομόναχος και πατριαρχικός πρωτοσύγγελος Νικήτας σταχώνει όντως τον κώδ. 165 (Μηναίο Απριλίου, τώρα κώδ. 344 στο Κέντρο Dujčev), όμως όχι το 1513 (βλ. Π.-Κ. «Εκθεσις», σ. 30β' Πα-

χφφ., ανάμεσα στα οποία αποδεδειγμένα υπήρχαν και χφφ. προγενέστερης εποχής⁹⁰, υπολείπεται κατά πολύ από τον αριθμό των 104 χφφ. που χρονολογούνται στην Παλαιολόγεια εποχή και που διαπιστώνουμε πως υπήρχαν στη Μονή πριν από το 1917. Και μόνο το γεγονός αυτό δείχνει ότι η συλλογή των χφφ. της Μονής συγκροτήθηκε προοδευτικά με το πέρασμα του χρόνου η συλλογή πλουτιζόταν και μεγάλωνε, καθώς σιγά σιγά συγκεντρώνονταν, με ποικίλους τρόπους, χφφ. προερχόμενα από διάφορους τόπους⁹¹.

Ο εξονυχιστικός έλεγχος έδειξε πως από τον υψηλό αυτόν αριθμό χειρογράφων της Παλαιολόγεια εποχής για την ώρα ούτε για ένα χφφ. δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι γράφτηκε στη Μονή μέσα σε οργανωμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο. Αντίθετα, για 25 χειρόγραφα, όπως θα δούμε παρακάτω, είμαστε βέβαιοι ότι έχουν γραφτεί εκτός της Μονής και είναι «εισαγόμενα», ενώ 77 χειρόγραφα είναι άγνωστης ή αβέβαιης προέλευσης. Μόνο για δύο διαθέτουμε πληροφορίες πως γράφτηκαν από γραφέα (μοναχό;) προερχόμενο από τη Μονή, σε τόπο πολύ κοντινό σ' αυτήν, στην Ελευθερούπολη, αν σωστά κατανοούμε τα βιβλιογραφικά σημειώματα.

Α' Χειρόγραφα γραμμένα κοντά στη Μονή. – Τα δύο αυτά χειρόγραφα, τελειωμένα το 1441 και 1443 αντίστοιχα *διὰ χειρός τοῦ ἁμαρτωλοῦ Κοσινιτζιώτη*, είναι οι αριθμοί 93 και 147 της Μονής. Από τους κώδικες αυτούς, ο πρώτος σήμερα βρίσκεται στην Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Ουψάλας και φέρει τον αριθμό 74⁹², ενώ τον δεύτερο δεν κατορθώσαμε να τον εντοπίσουμε ούτε ανάμεσα στα χειρόγραφα που είχαν παλαιότερα επανεμφανιστεί και που είναι διασκορπισμένα ανά τον κόσμο⁹³ ούτε σ' αυτά που σήμερα απόκεινται στο Κέντρο Duῖεν της Σόφιας⁹⁴.

Παραθέτουμε τα βιβλιογραφικά σημειώματα των χφφ. κατά μεταγραφή του Παπαδοπούλου - Κεραμέως⁹⁵.

α) Στο τέλος του κώδικα 93 (*Μηναίο Σεπτεμβρίου*) διαβάζουμε⁹⁶:

Ἐτελειώθη τὸ παρὸν μηναιὸν, διὰ χειρός ἐμοῦ ἁμαρτωλοῦ Κοσινιτζιώτη· τάχα καὶ πρωτονοταρί(ου) Ἐλευθερουπόλεως· αὐγοῦστω α καὶ ἐπεδώθη ἐν τῇ σε(βασμῖα) βασιλικῇ μονῇ τῆς Ἀχειροποιήτου· τῆς Κοσινιτζ(ης) καὶ ἡ ἐγχειριζομένη τοῦτο εὐχεσθαί μι διὰ τὸν Κύριον· ἄπειρος γὰρ εἰμι τῆς τῶν γραμμάτων λέξεος καὶ ὀρθώτιτος, ἔτους μθ ἰνδικτιῶνος δ.

πάξογλου, ό.π., σ. 30 σημ. 5). Το 1513 είναι χρονολογία της γραφής του κώδικα και όχι της στάχωσης. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς προφανώς μπέρδευσε τα ακόλουθα σημειώματα, που τα μεταγράφουμε από το φ. 152^v του σημερινού κώδικα D 344:

† Νικήτας ἱερο(μον)αχ(ος) και προ(το)|σύγγελος τὸ αστάχωσά· καὶ εὐχαισταί μοι τῶ | ἁμαρτωλῶ.

† οὗτος ὁ μεγας ἀπρίλλ(ιος) ἐγράφη | διὰ χειρός ἐμοῦ προ(ο)σιγγέλου π(ατ)ριαρχικοῦ | ἐν ἐτι ζκα ἰνδ. δ διονύσιος ἱερομό|ναχος [...].

90. Όπως π.χ. ο μνημονευόμενος κώδικας του Διονυσίου του Αρεοπαγίτου (=έχομεν ἅγιον Διονύσιον, βεβράνινον με σχόλια), που πρέπει να χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα του κώδικα αυτού είχε εντοπίσει ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 7 φύλλα «έσωθεν των πινακίδων του 74ου τεύχους» (βλ. Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 28α και Ἄτσαλος, *Τα χφφ. τῆς Κοσίνιτσας*, σ. 49 σημ. 141), φύλλα που αποτελούν σήμερα τον κώδ. 105 του Κέντρου Duῖεν.

91. Αυτό ενισχύεται, εκτός από τα διάφορα σημειώματα των «εισαγομένων» χφφ. (βλ. παρακάτω), και από άλλους παλαιούς καταλόγους διαφόρων εποχών, μεταγενεστέρων του 1429, που καταγράφουν χφφ., τα οποία, πριν περιέλθουν στη Μονή, απέκριντο σε μετόχια ή κελιά της Μονής ή και σε άλλες μονές, εκκλησίες ή και Μητροπόλεις. Ένας τέτοιος κατάλογος βρίσκεται στο φ. 9 του κώδ. D 16 (15ος αι. = K 192, πίν. 1), που αριθμεί 25 βιβλία, τα οποία βρίσκονταν στο «κελλίον του πανιερωτάτου μητροπολίτου Βερροίας Γενναδίου». Ένας άλλος (του 1835;) στο φ. 31^v του κώδ. D 195, που άγνωστο αν αριθμεί χφφ. ή έντυπα βιβλία, ή και χφφ. και βιβλία, τα οποία ανήκαν στο μετόχι της Μονής που βρισκόταν στο Ροδολίβος. Πρβ. και κώδ. D 241 (17-18ος αι. = Π - Νο 123), όπου στο φ. 103^v υπάρχει ένα κατάστιχο (18ος αι.), στο οποίο καταγράφονται πέντε βιβλία, τα οποία ανήκαν στον κτήτορα του χφφ. Το ίδιο προκύπτει και από μεταγενέστερα κτητορικά σημειώματα (16ου-19ου αι.), που βεβαιώνουν ότι τα χφφ. που φέρουν τα εν λόγω σημειώματα, πριν περιέλθουν στην ιδιοκτησία της Μονής, ανήκαν σε λαϊκούς ή κληρικούς χωριών ή κωμών της περιοχής. Βλ. π.χ. τους κώδικες: D 242 (έτ. 1749 = K -), με διαδοχικά κτητορικά σημειώματα στα φφ. II, III, IV, V και VI D 264 (16ος αι. = K-), φ. 142 D 296 (17ος αι. = -) D 300 (16ος αι. = K 337), φ. 71^v, κ.ο.κ. Πρβ. και παρακάτω χφφ. «εισαγόμενα», καθώς και σημ. 111 και 113.

92. Βλ. Ἄτσαλος, *Τα χφφ. τῆς Κοσίνιτσας*, σσ. 52 και 53 και σημ. 142-148, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, καθώς και σ. 125 και σημ. 410-412.

93. Για χειρόγραφα που προέρχονται από τη Μονή και έχουν επανεμφανιστεί βλ. Ἄτσαλος, *Τα χφφ. τῆς Κοσίνιτσας*, σσ. 112-128 Παπάξογλου, *Τα χφφ. τῆς Εικοσιφοινίσσης*, σσ. 182-184' ο ίδιος, *Χφφ. τῆς Εικοσιφοινίσσης*, σσ. 17-23.

94. Βλ. σημ. 38 και 85.

95. Βλ. Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 35β. Με λάθη εκδίδει το σημείωμα του κώδ. 93 ο Thomopoulos («Remarques», σ. 57), ο οποίος δεν κατορθώνει να διαβάσει σωστά ούτε το όνομα της Μονής.

96. «Sur le dos de la dernière feuille» κατά τον Thomopoulos («Remarques», σ. 60), άρα στο φ. 242^v.

β) Στο τέλος του κώδικα 147 (*Μηναίο Αυγούστου*) διαβάζουμε:

† Έτελοίοθει τὸ παρὸν μινέον· δηὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτολοῦ Κοσινητζειότη· τάχα καὶ πρωτονοταρί(ου) Ἐλευθερουπόλεως· υἱοῦ τοῦ οἰκονόμωνος τοῦ κυροῦ Χωνιάτου· καὶ ἐπεδόθη πρὸς τὴν σεβασμίαν καὶ βασιλικὴν μονὴν Ἀχειροποιήτου· οἴγουμενεύοντος τοῦ πανεβλαβεστάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Δαβίδ· τοῦ κατακόσμον· Δροσινουῦ· καὶ ἡ ἐγγχειριζόμενοι τοῦτο· εὐχεσθαί μοι διὰ τὸν Κύριον· ὅτι πᾶς ὁ γράφων κὰν μι θέλων παραγράφῃ⁹⁷, -† ἔτους να· ἰνδικτ. στ· μηνὶ ἰουνίῳ η·

Από τα δύο, σχεδόν ταυτόσημα, βιβλιογραφικά σημειώματα – το δεύτερο ωστόσο εκτενέστερο, με χρήσιμες πληροφορίες – μαθαίνουμε πως τα μηναιία γράφτηκαν από το χέρι του *αμαρτωλού Κοσινιτσιώτη*, που ήταν πρωτονοτάριος στην Ελευθερούπολη, προφανώς στη Μητρόπολη, και πως αυτά *επεδόθησαν* στη Μονή της Αχειροποιήτου.

Για την ορθή ωστόσο κατανόηση των σημειωμάτων παρουσιάζονται κάποιες δυσχέρειες. Επισημαίνουμε και σχολιάζουμε τις δύο κυριότερες.

1. Ο γραφέας των χφφ. και τις δύο φορές ονομάζεται *Κοσινιτσιώτης*. Όμως το *Κοσινιτσιώτης*, σύμφωνα με διαδεδομένη πρακτική στον κό-

σμο των μοναστών, που επαληθεύεται από πολλές μαρτυρίες, δε συνιστά το όνομα του μοναχού, αλλά αυτού που προέρχεται από τη Μονή της Κοσινίτισης ή που εγκαταβιώνει ή είχε εγκαταβιώσει σ' αυτήν⁹⁸. Έτσι σε πέντε άλλες περιπτώσεις⁹⁹ τα *Κοσινιτσιώτης*, *Κοσφοινιτσιώτης*¹⁰⁰ κτλ. δεν εκφέρονται μόνα, αλλά προσδιορίζουν το όνομα κάποιου ηγουμένου, μοναχού κ.ο.κ. Γιατί όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση το *Κοσινιτσιώτης* απαντά μόνο; Μήπως το γεγονός πως ο ανώνυμος γραφέας, ίσως μοναχός¹⁰¹, εργαζόταν ως πρωτονοτάριος μακριά από τη μονή του, στην Ελευθερούπολη, συνετέλεσε, σύμφωνα με συνηθισμένη πάλι πρακτική, αυτή τη φορά της ελληνικής γλώσσας γενικότερα¹⁰², ώστε το προσδιοριστικό επωνύμιο να αντικαταστήσει το όνομα;

2. Μια δεύτερη, μικρότερη δυσκολία¹⁰³ εντοπίζεται στη σημασία, με την οποία πρέπει να καταλάβουμε το ρήμα *επεδόθη*. Όμως τα συμφραζόμενα των σημειωμάτων, η εργασία του γραφέα ως πρωτονοταρίου στην Ελευθερούπολη και προπαντός το γεγονός ότι στα διάφορα σημειώματα η επιλογή αυτού ή εκείνου του ρήματος, αυτής ή εκείνης της περιφρασής από σωρεία συνωνύμων δηλώνει αποχρώσεις ουσιώδεις¹⁰⁴ οδηγούν στο να δεχτούμε πως η χρήση του ρήματος *επεδόθη* υπονοεί ακριβώς ότι τα χφφ. γράφτη-

97. Για τη φόρμουλα βλ. Β. Άτσαλος, «Η φόρμουλα ὁ γράφων παραγράφει στα ελληνικά χειρόγραφα», *Ελληνικά* 42 (1991-1992) 21-59, ιδιαίτερα για τη μαρτυρία του χειρογράφου αυτού σσ. 27-28 (αρ. 10) και 49.

98. Βλ. σχετικά Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσινίτισης*, σσ. 52-53 και σημ. 144, και αναλυτικότερα ο ίδιος «Η φόρμουλα ὁ γράφων παραγράφει», ὁ.π., σ. 27 σημ. 20 και *Η ονομασία της Κοσινίτισης*, σημ. 259 και 428 (υπό έκδοση).

99. Βλ. Άτσαλος, «Η φόρμουλα ὁ γράφων παραγράφει», ὁ.π., σ. 27 σημ. 20.

100. Ανάλογα με τη μορφή του ονόματος της Μονής που χρησιμοποιείται κάθε φορά και πάντα με τις παραγωγικές καταλήξεις *-ώτης* ή *-ιώτης*. Για τις μορφές του ονόματος της Μονής βλ. Άτσαλος, *Οι ονομασίες της Κοσινίτισης*, passim (υπό έκδοση).

101. Πρβ. το επίθετο *αμαρτωλός*.

102. Πρβ. τα επίθετα: *Σαλονικιός*, *Σερραϊός*, *Μυτιληνιός*, κ.ο.κ.

103. Δυσκολία παρουσιάζει και η έκφραση *υἱοῦ τοῦ οἰκονόμωνος τοῦ κυροῦ Χωνιάτου*, την οποία εμείς καταλαβαίνουμε ως εξής: ο ανώνυμος γραφέας μας ήταν γιος κάποιου που δεν ονομάζεται και που υπηρετούσε ως οικονόμος στον αξιωματούχο Χωνιάτη, και όχι γιος του «κυρού Χωνιάτου», όπως δέχεται ο Παπάζογλου, *Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 31 σημ. 8. Για την παλιά και μεγάλη οικογένεια των Χωνιατών βλ. G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1222)* [Orientalia Christiana XXXIII, 2: N. 41], Ρώμη 1934, Exkurs 4: «Der Pseudo-Familiennamen Akominatos», σσ. 274 [152]-278 [156] V. Grumel, «De l'origine du nom Akominatos», *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 165-167' Ο. Lampsidis, «Nachmals der Name Akominatos», *BZ* 64 (1971) 26-27' J.-A. Van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie* [Supplementa Byzantina 2], Berlin - N. York 1971, σσ. 5-8' J.M.M. Hermans, «Le nom Akominatos. Considérations codicologiques sur un "mot-fantôme"», *Scriptorium* 30 (1976) 241-248.

104. Τα ρήματα και οι εκφράσεις αυτές είναι προγραμματισμένο να αποτελέσουν τμήμα του Γ' Μέρους της εργασίας του Β. Άτσαλου για την ορολογία των ελληνικών χφφ. στη βυζαντινή εποχή. Για την ώρα περιοριζόμαστε σε μερικά παραδείγματα από σημειώματα χειρογράφων της ίδιας της Μονής. Με την αυτή σημασία και σε ίδια περίπου συμφραζόμενα φαίνεται να χρησιμοποιείται το *επεδόθη* στα σημειώματα και τριών άλλων χφφ., του 153 (έτ. 1486 = D 373), του 167 (έτ. 1447) και του 180 (έτ. 1550 = D 287) βλ. Π.-Κ., «Εκθεσις», σσ. 36β, 34β και 32α αντίστοιχα. Μερικά άλλα ρήματα που χρησιμοποιούνται συνήθως σε αφιερωτικά σημειώματα χφφ. της Μονής είναι τα ακόλουθα: *ανατίθεται* (K 240 = Π.-Κ., σ. 36α), *αφιερῶ* (K 95 και K 305 = Π.-Κ., σσ. 29β και 33β), *προσηλώ* (K 6 = Π.-Κ., σ. 29β) κ.ο.κ.

καν μακριά από τη Μονή και ακολούθως προσφέρθηκαν σ' αυτήν¹⁰⁵.

Συμπερασματικά λοιπόν για τα δύο αυτά χφφ., το 93 και το 147, τα βιβλιογραφικά σημειώματά τους, που είναι συγχρόνως και αφιερωτικά, επιτρέπουν να υποστηρίξουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι γράφτηκαν στην Ελευθερούπολη από γραφέα που προερχόταν από τη Μονή.

Το συμπέρασμα αυτό θέτει ένα γενικότερο πρόβλημα: Είναι θεμιτό να αποδίδουμε χειρόγραφα γραμμένα εκτός μιας Μονής στο δικό της βιβλιογραφικό εργαστήριο; Η θέση μας στο ζήτημα που προκύπτει είναι η ακόλουθη: Αν τα χειρόγραφα που έχουν γραφτεί εκτός Μονής, όμως από γραφέα προερχόμενο αποδεδειγμένα από αυτήν, φέρουν τα παλαιογραφικά και κωδικολογικά χαρακτηριστικά του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της, μπορούμε χωρίς αμφιβολία να τα αποδώσουμε σ' αυτό, κι ας έχουν γραφτεί μακριά από τη Μονή.

Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση των δύο χειρογράφων της Εικοσιφοινίσσης το πρόβλημα πρέπει να μείνει ανοιχτό, μια και δε γνωρίζουμε, για την ώρα τουλάχιστον, ποια ήταν τα χαρακτηριστικά των εκεί παραγομένων χειρογράφων. Αν τα γνωρίζαμε, μια λεπτομερής παλαιογραφική

και κωδικολογική εξέταση θα επέτρεπε ή να εντάξουμε και τα εν λόγω χειρόγραφα στο βιβλιογραφικό εργαστήριο της Μονής ή να τα αποκλείσουμε από αυτό, προβάλλοντας όμως λόγους σοβαρούς¹⁰⁶.

Για να βρούμε χειρόγραφα γραμμένα μέσα στη Μονή, πρέπει να προχωρήσουμε αρκετά, στη μεταβυζαντινή εποχή και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, σε χρονικές περιόδους, οι οποίες βρίσκονται φυσικά εκτός του χρονικού πλαισίου το οποίο επισκοπούμε.

Αξίζει ωστόσο να αναφέρουμε μερικά τέτοια χειρόγραφα γραμμένα στη Μονή, που ορίζουν ένα συγκεκριμένο στίγμα – σταθμό – στην ιστορία της στα μέσα του 16ου αιώνα¹⁰⁷.

Στη δεκαετία του 1530-1540 γράφεται στη Μονή, κατά ρητή δήλωση στο βιβλιογραφικό σημείωμα, ο κώδικας 50, ένας *Πραξαπόστολος*, από τον *Γεννάδιο τον ιστοριστή*, που κατά πολλούς δεν είναι άλλος (;) από τον ομώνυμο μητροπολίτη Σερρών (1512-1540) και ακολούθως Φιλίππων¹⁰⁸. Από το χέρι του Γενναδίου, μητροπολίτη Φιλίππων, σώζονται δύο χειρόγραφα, οι αριθμοί 172 (=D 202) και 180 (=D 287). Το πρώτο (*Λειτουργική Πανδέκτη*) το γράφει το 1541, μητροπολίτης πια Φιλίππων, και το χαρίζει

105. Ένα κτητορικό σημείωμα του 17ου αιώνα, που βεβαιώνει πως το χειρόγραφο 93 βρισκόταν στη Μονή και τότε, παραθέτει ο Thomopoulos («Remarques» σ. 61) από το παράφυλλο I.

106. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε πως την εποχή αυτή παράγονται χειρόγραφα σε βιβλιογραφικά εργαστήρια ή μεμονωμένα τόσο στην ευρύτερη περιοχή της Μονής, όπως π.χ. στις Σέρρες, τη Ζίχνη κτλ., όσο και στην κοντινότερη, όπως π.χ. στη Δράμα.

Ειδικότερα στη Δράμα και στο χρονικό διάστημα 1362-1385 – ακραίες χρονολογίες, που προσδιορίζονται από το αρχαιότερο και το νεότερο από τα σωζόμενα χειρόγραφα – αντέγραψε πολλά χειρόγραφα στην αρχή ως ιερέας (*λενίτης*) και κατόπιν ως μητροπολίτης ο Ιωάσαφ, ο οποίος έζησε στην πόλη αυτή τουλάχιστον ως το 1389/1390, κατόπιν μετετέθη στη Λάρισα, όπου έμεινε ως μητροπολίτης στα χρόνια 1392/1393-1401/1402. Από τον Ιωάσαφ λοιπόν αυτόν, τον μητροπολίτη Δράμας και κατόπιν Λαρίσης, αρχικά γνωρίζαμε μόνο δύο χειρόγραφα (βλ. V-G., σ. 215) όμως ο Λίνος Πολίτης έχει εντοπίσει άλλα επτά χειρόγραφα και τώρα το σύνολο των γνωστών χειρογράφων του ανέρχεται στα 9. Το ότι όμως τα χειρόγραφα που αντέγραψε ή είχε στη διάθεσή του ήταν πολύ περισσότερα το μαθαίνουμε από τα διάφορα σημειώματά του, με τα οποία αφιερώνει στη Μονή του Μεγάλου Μετεώρου *βιβλία μείζονά τε και μικρά πεντεκέδεκα υπέρ μνημόσυνον τῶν π(ατέ)ρων μου, και ἔμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ*. Βλ. αναλυτικά Πολίτης, «Οδηγών», σσ. 20-21' Ν. Βέης, *Τα χφφ. των Μετεώρων*, Α', σσ. 24 και 75' πρβ. και σσ. 4-5, 456, 638, όπου και πρόσθετη βιβλιογραφία.

107. Βλ. Παπάζογλου, *Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σσ. 29-30. Πρβ. όμως και εδώ παρακάτω σ. 190 και σημ. 144-148.

108. Στο τέλος του χειρογράφου: *Θεοῦ τε δῶρον και Γενναδίου πόνος και «έσωθεν δε της δευτέρας πινακίδος»: ἡ Ὁ παρὼν Ἀπόστολος ἐγγράφει ἐν τῇ μονῇ τῆδε τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου και ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Κοσσυνίσσου πόνω και δεξιότητι Γενναδίου τοῦ ἱστοριστῆ προσηλωθέν τῇ Κοσσυνίσσου κτλ.*, Π.-Κ., «Εκθεσεις», σ. 32α. Το πρόβλημα, αν ο Γεννάδιος ιστοριστής είναι ο ίδιος με τον ομώνυμο του μητροπολίτη Σερρών (1512-1540) και αν μπορεί να ταυτίζεται με τον Γεννάδιο μητροπολίτη Φιλίππων (και όχι και Δράμας, βλ. Π.-Κ., «Εκθεσεις», σ. 57β και Ἀτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 45, σημ. 116' πρβ. Π.-Κ., «Εκθεσεις», σ. 31β-32α, Ἀτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 44 και σημ. 116, Παπάζογλου, *Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 32, σημ. 11 κτλ.), ή αν πρόκειται για δύο ή τρία πρόσωπα απλώς συνώνυμα, κατά τη γνώμη μας πρέπει για την ώρα να μείνει ανοικτό. Σύντομα ελπίζουμε να είμαστε σε θέση να επανέλθουμε με νέα στοιχεία. Βλ. και σημ. 91 εδώ.

στον ανειψίο του Δημήτριο· το δεύτερο (*Οκτώηχος*) το γράφει το 1550, όταν είχε επανέλθει στο αξίωμά του και το *επιδίδει* στη Μονή¹⁰⁹.

Το 1540, κατά ρητή πάλι μαρτυρία του βιβλιογραφικού σημειώματος, γράφτηκε στη Μονή ο κώδικας 163, ένα *Μηναίο Ιανουαρίου*, από τον μοναχό Παχώμιο¹¹⁰.

Β' Χειρόγραφα «εισαγόμενα» ή γραμμένα εκτός της Μονής. – Από τα 104 χειρόγραφα της περιόδου που μας ενδιαφέρει με δυσκολία, όπως είδαμε, ανακαλύπτουμε μόλις δύο που να έχουν μάλιστα γραφτεί όχι στην ίδια τη Μονή αλλά σε τόπο πολύ κοντινό σ' αυτήν, οπωσδήποτε όμως από γραφέα προερχόμενο από αυτήν· αντίθετα, βασισμένοι στην ως τώρα έρευνά μας, διαπιστώνουμε ότι 25 τουλάχιστον χειρόγραφα περιήλθαν στην συλλογή της Μονής από διάφορα μέρη και ιδιαίτερα από την Κωνσταντινούπολη¹¹¹.

Τα χειρόγραφα αυτά κατά κατηγορίες είναι τα ακόλουθα:

α) Δεκατέσσερα (14) χειρόγραφα, των οποίων διάφορα σημειώματα, ιδιαίτερα βιβλιογραφικά,

δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι αυτά παρήχθησαν· αλλού και περιήλθαν κατόπιν στη βιβλιοθήκη της Μονής: K 5 (13ου-14ου αι. = D 340)¹¹², K 35 (έτ. 1307 = D 29), K 67 (έτ. 1330 = -), K 135 (13ου-14ου και 15ου αι. = D 37, βλ. πίνακες αριθ. 4 και 5) K 158 (έτ. 1365 = D 234), K 170 (\pm 1365 = -), K 192 (15ου αι. = D 16), K 218 (14 αι. = D 132), K 274 (έτ. 1286 = -), K 324 (έτ. 1421 = -), K 325 (14ου αι. = -) και D 87 (14ου αι. = K -), D 337 (14ου αι. = K -).

β) Επτά (7) χειρόγραφα¹¹³ ως γραμμένα εξ ολοκλήρου ή εν μέρει σε Fettaugenstil (= ανισοστρογγυλή γραφή), γραφή που, όπως είναι γνωστό, εντοπίζεται στην Κωνσταντινούπολη¹¹⁴ και καλύπτει εξ ολοκλήρου την Παλαιολόγεια εποχή: D 1 (14ου αι. = K -), D 158 (13ου αι. = K 11), D 203 (14ου αι. = K -), D 267 (14ου αι. = K -), D 268 (πρώτο μισό του 15ου αι. = K -), D 271 (14ου αι. = K -)¹¹⁵ και D 312 (14ου αι. = K -).

γ) Τέσσερα (4) χειρόγραφα¹¹⁶ ως γραμμένα σε

109. Βλ. Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 32β, όπου δημοσιεύονται τα σχετικά, βιβλιογραφικά και άλλα, σημειώματα. Να σημειωθεί ότι στον κώδ. 172 (τώρα Dujčev 202) υπάρχουν δύο σημειώματα. Το ένα (φ. 131 κατά Π.-Κ., τώρα φ. 132) είναι καθαρά βιβλιογραφικό και δείχνει ότι το χειρόγραφο γράφτηκε το 1541, όταν ο Γεννάδιος ήταν μητροπολίτης Φιλίππων· το άλλο (στο φ. 461^ν κατά Π.-Κ., τώρα στο φ. 463^ν) πρέπει να το έγραψε αργότερα ο Γεννάδιος, όταν είχε παραιτηθεί (παυθεί;) από την έδρα του (*διὰ χειρός του πρώην μητροπολίτου [...] Φιλίππων*). Τον κώδικα 180 τον γράφει το 1550 ως μητροπολίτης, όταν είχε επανέλθει στην έδρα του (= *Ετελειώθη διαχειρὸς κάμοῦ μητροπολίτου Φιλίππων Γενναδίου [...]*). Άρα στα χρόνια μεταξύ 1541-1550 πρέπει να απομακρύνθηκε (παύθηκε; παραιτήθηκε;) για ένα διάστημα από την έδρα του. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (V V 1 [1894] 678) τοποθετεί την παύση αυτή κατά το έτος 1546. Πρβ. και Γ.Κ. Παπάζογλου, «Αντιγραφείς και αφιερωτές κωδίκων μονών της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης από τις μητροπόλεις Φιλίππων και Ελευθερουπόλεως», *Αναδρομή. Τιμητικόν αφιέρωμα εις τον αρχιεπίσκοπον πρ. Αθηνών και πάσης Ελλάδος κυρόν Ιάκωβον Βαβανάτσον*, Μέγαρο 1991, σ. 349 σημ. 11' ο ίδιος, *Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 37 σημ. 29.

110. Στο τέλος του χειρογράφου: *Ἐπληρώθη τὸ παρὸν μηναιὸν χειρὶ Παχωμίου μοναχοῦ ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τῆς Κοσσινίτζης ἔτους ζμγ'*, Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 38α.

111. Αυτονόητο είναι ότι στη συλλογή της Μονής υπήρχαν χφφ. «εισαγόμενα», τα οποία χρονολογούνται και στην πριν από την Παλαιολόγεια εποχή περίοδο και στην μετά. Να σημειωθεί πως τα παλαιότερα «εισαγόμενα» χφφ., ιδιαίτερα όσα προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, ξεχωρίζουν, όπως συνήθως, για την ποιότητα της περγαμηνής, τη γραφή και τη διακόσμηση, όπως π.χ. ο K 115 (τέλη του 10ου αι. = D 272), ένα λαμπρό σπουδιτικό χφφ., ο K 4 (12ος αι. = D 90) κ.ο.κ. Ανάμεσα στα «εισαγόμενα» χφφ. ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν αυτά που θα ονομάζαμε «χφφ. του Καντακουζηνού» ή «χφφ. του Γενναδίου», ή και τα δύο, στα οποία ήδη αναφερθήκαμε (βλ. παραπάνω σ. 179) και τα οποία χρονολογικά κλιμακώνονται από τον 11ο αιώνα ως τον 15ο και, παρόλο που έχουν διαφορετική προέλευση, μερικά παρουσιάζουν κάποια όμοια εξωτερικά χαρακτηριστικά, όπως οι ίδιες διαστάσεις και η πολυτελής στάχωση από *βλαττίον* (= βυσσινί βελούδο). Μερικά μεταγενέστερα από την Παλαιολόγεια εποχή «εισαγόμενα» χφφ. είναι ο K 298 (έτ. 1537 = D 17), γραμμένος από τον Αμβρόσιο, ηγούμενο της Μονής των Ανδρείων ή Ανδρών της Κύπρου (Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 31α), ο K 320 (έτ. 1580 = D 269), του οποίου το μακρό βιβλιογραφικό σημείωμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περίπτωση (βλ. αυτ., σσ. 28-29), κ.ο.κ.

112. Για τη χρονολόγηση του χειρογράφου βλ. σημ. 124.

113. Ο αριθμός αυτός πρέπει να θεωρηθεί ενδεικτικός, γιατί χφφ. με στοιχεία ανισοστρογγυλής γραφής στη συλλογή του Κέντρου Dujčev υπάρχουν και άλλα, μεταγενέστερης όμως εποχής, και γι' αυτό χρειάζονται ειδική μελέτη.

114. Βλ. H. Hunger, «Die sogenannte Fettaugen-Mode in griechischen Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts», *BF 4* (1972) 105-113 και συντομότερα στο *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, Band I, *Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen*, Ζυρίχη 1961 (ανατ. Μόναχο 1975), σσ. 101-102. Πρβ. και ο ίδιος «Archaisierung der Minuskel und Gebrauchsschrift zur Blütezeit der Fettaugenmode. Der Schreiber der cod. Vindob. Theol. gr. 303», *Paléographie grecque*, σσ. 283-290.

115. Μέρος του χειρογράφου είναι γραμμένο στον 16ο αιώνα.

116. Και για τα χφφ. της ομάδας αυτής ισχύουν οι παρατηρήσεις της σημείωσης 113.

γραφή «στιλ Οδηγών», τη γνωστή γραφή που χρησιμοποιήθηκε στη Μονή των Οδηγών της Κωνσταντινούπολης κυρίως για θρησκευτικά και λειτουργικά χειρόγραφα κατά τον 14ο και 15ο αιώνα¹¹⁷: D 83 (14ου-15ου αι. = K -), D 212 (έτ. 1378 = K χωρίς ταξινομητικό αριθμό), το γνωστό Ευαγγέλιο «των εννέα οκάδων», D 311 (14ου αι. = K -) και D 365 (αρχές 15ου αι. = K 209).

Τα «εισαγόμενα» αυτά χειρόγραφα στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι από τα αξιολογότερα της συλλογής, είτε για το περιεχόμενό τους, είτε για τη διακόσμηση¹¹⁸, είτε ως προερχόμενα από γνωστούς και σημαντικούς γραφείς, όπως π.χ. ορισμένοι κώδικες που έχουν αντιγραφεί από βιβλιογράφους πολύ γνωστούς, των οποίων η δραστηριότητα τοποθετείται εκτός της Μονής της Εικοσιφοινίσσης: K 35 (έτ. 1307 = D 29), που έχει γραφτεί από τον γνωστό βιβλιογράφο Θεόδωρο Αγιοπετρίτη¹¹⁹. K 67 (έτ. 1330 = EBE 2635), γραμμένος από τον μοναχό Νείλο, που δρα, όπως είδαμε, στη γειτονική Μονή του Τιμίου Προδρό-

μου Σερρών¹²⁰. K 158 (έτ. 1365 = D 234) και K 170 (αχρονολόγητος = -), που έχουν γραφτεί από το Μιχαήλ ιερέα τάχα και σακελλάριο Λαρίσσης: K 192 (15ου αι. = D 16), που περιέχει έργα αυτόγραφα του Μάρκου του Ευγενικού και που περιήλθε στη Μονή ως κτήμα του δεύτερου κτήτορά της, του Διονυσίου του Α', ο οποίος, ως γνωστόν, υπήρξε μαθητής του Μάρκου Ευγενικού: K 218 (14ου αι. = D 132), που ίσως να γράφτηκε από τον Γεώργιο Γαλησιώτη¹²¹. K 274 (έτ. 1286 = -), που επερατώθη από τον Θεοφύλακτο Ουρβηνό (;) στη Μ. Ασία, στην περιοχή των Σάρδεων¹²², κ.ο.κ.¹²³.

Άλλη ομάδα χειρογράφων της κατηγορίας των «εισαγομένων» έχει περιέλθει στη Μονή από τόπους απομακρυσμένους από αυτήν, κάποτε μάλιστα πολύ, όπως π.χ. οι κώδικες: K 5 (= D 340), που περιέχει *Βίους και Μαρτυρία Αγίων* πρόκειται για ένα χειρόγραφο, το οποίο γράφτηκε, με συνδρομή της Μονής Καλαμιτζίων, από τον καλό γραφέα Νικηφόρο, τον πρωτοπρεσβύτερο της Μητροπόλεως Ρηγίου της Κάτω Ιτα-

117. Βλ. παραπάνω σ. 170 σημ. 83. Να σημειωθεί ότι οι παρατηρήσεις του Α. Πολίτη πως χαρακτηριστικά της γραφής αυτής, αδιαμόρφωτης ακόμη, απαντούν και στον 13ο αιώνα και προπαντός πως συνεχίζουν να επιβιώνουν και στον 16ο και 17ο αιώνα επαληθεύονται και από πολλά χειρόγραφα των δύο Μονών που απόκεινται στο Κέντρο Dujčev' βλ. Πολίτης, α) «Οδηγών» (passim) β) «Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle», *Paléographie grecque*, σσ. 291-302' γ) «Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle», ό.π., σσ. 371-373' δ) *Κατάλογος*, σ. ιζ' και σημ. 23 και 24' πρβ. H. Hunger - O. Kresten, «Archaisierende Minuskel und Hodegostil im 14. Jahrhundert. Der Schreiber Theoktistos und die Králaina τών Τριβαλών», *JÖB* 29 (1980) 187-236.

118. Βλ. παρακάτω σ. 188 σημ. 133.

119. Για τον Αγιοπετρίτη βλ. την πρόσφατη ειδική μονογραφία του Nelson, όπου και η προηγούμενη πλούσια βιβλιογραφία: R.S. Nelson, *Theodore Hagiopetrites. A late byzantine scribe and illuminator* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, Band IV], Text, Plates, Βιέννη 1991' πρβ. Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 43 σημ. 106 (βλ. και πίν. 3).

120. Βλ. παραπάνω σ. 178 σημ. 49. Ο Α. Πολίτης αρχικά είχε αποδώσει τη γραφή του χειρογράφου στον Ιωάννη Δούκα Νεοκαισαρείτη, κατόπιν όμως στον Νείλο, που ήταν δάσκαλος του Νεοκαισαρείτη' βλ. αναλυτικά Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*, σ. 49 σημ. 140, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Στο ίδιο βιβλιογραφικό εργαστήριο πρέπει να αποδοθεί, όπως είδαμε (σημ. 49), και ο κώδ. Dujčev 87.

121. Βλ. E. Lamberz, «Die Schenkung des Kaisers Johannes VI Kantakuzenos an das Kloster Vatopedi und die Schreibzentren Konstantinopels im 14. Jahrhundert», Πρακτικά του XVIII Congrès international des études byzantines (υπό έκδοση), βλ. *Résumés des communications*, Moscou 1991, σσ. 633-636 και Džurova, «La collection des mss grecs du Centre Dujčev», σσ. 32-33, σημ. 73-74 (υπό έκδοση) στα δύο αυτά άρθρα βρίσκεται όλη η σχετική προβληματική και η βιβλιογραφία.

122. Πρόκειται για ένα μικρών σχετικά διαστάσεων (200 x 150) αλλά ογκώδη κώδικα (440 φφ.), παλιμνηστο εξολοκλήρου, ο οποίος δεν έχει ακόμη εντοπιστεί πουθενά. Το χειρόγραφο είχε γράψει το 1286 με εντολή του επισκόπου Σάρδεων Κλήμεντα ο ιερέας Θεοφύλακτος ο Ουρβηνός (;), που καταγόταν από την κόμη Άνεα (= από χωρίου Άνεουκώμεως). Η Άναία ή Άναια ή Άνια ή Άνεα (η τελευταία μορφή μαρτυρείται μόνο από το χειρόγραφο αυτό) ήταν πανάρχαια παραλιακή πόλη της Μ. Ασίας, νότια της Εφέσου' βλ. λεξικά μεσαιωνικά (Στέφανος Βυζάντιος κτλ.) και νεότερα εγκυκλοπαιδικά στο λήμμα Άναια. Για την πολιτική και θρησκευτική ιστορία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της στους βυζαντινούς χρόνους - ήταν έδρα επισκοπής που υπαγόταν στην μητρόπολη Εφέσου - βλ. Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 25 και ιδιαίτερα τη μακρά σημ. 1 στις σσ. 33 και 34.

123. Στην ομάδα αυτή θα μπορούσε να υπαχθεί και ο κώδικας D 212, το γνωστό Ευαγγέλιο του 1378 με την πολυτελή στάχωση, ως έργο του γνωστού και πολυγραφοτάτου Ιωάσαφ της Μονής των Οδηγών' όμως ήδη τον αναφέραμε ως γραμμένο σε γραφή «στιλ των Οδηγών» (βλ. παραπάνω).

λίας, οπωσδήποτε για λογαριασμό της Μονής του Αγίου Νικολάου Καλαμιτζίων¹²⁴, και που τελικά κατέληξε στη συλλογή της Εικοσιφοινίσσης· K 135 (14ου και 15ου αι. = D 37)¹²⁵, που σύμφωνα με το κτητορικό (φ. 1) σημείωμά του προέρχεται από τη Μονή Ελέους της Κρήτης· K 324 (έτ. 1421 = -), που έχει γραφτεί στην Αθήνα, όπως ρητά αναγράφεται στο βιβλιογραφικό σημείωμα, ανήκε στον επίσκοπο Θερμοπυλών Θεόγνωστο¹²⁶ και τέλος, άγνωστο πότε και πώς, κατέληξε στη συλλογή της Μονής· K 325 (14ου αι. = -), που έχει γραφτεί μάλλον στη Θεσσαλονίκη, πιθανόν στα χρόνια του μητροπολίτη Γρηγορίου του Παλαμά, από κάποιον μοναχό Νείλο, ίσως Κατωιταλιώτη¹²⁷, κ.ο.κ.¹²⁸.

Γ' Χειρόγραφα αβέβαιης προέλευσης. - Από το αρχικό σύνολο των 104 χειρογράφων της συλλογής της Εικοσιφοινίσσης που έχει προσδιοριστεί ότι γράφτηκαν κατά την Παλαιολό-

για εποχή, αν αφαιρέσουμε τα 27 προηγούμενα, τα υπόλοιπα 77 τα θεωρούμε, τουλάχιστον ως αυτό το σημείο των ερευνών μας, χειρόγραφα «αβέβαιης προέλευσης»¹²⁹.

Μια συστηματικότερη μελλοντική έρευνα, με όλες τις απαιτήσεις και τους όρους που επιβάλλουν η παλαιογραφική και κωδικολογική μελέτη των χειρογράφων, ίσως μπορέσει να αξιοποιήσει και άλλα δεδομένα για τον προσδιορισμό της προέλευσης των χειρογράφων αυτών¹³⁰.

Στη μελλοντική αυτή έρευνα ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στη στάχωση. Γιατί, αν δεν είμαστε σε θέση, για την ώρα, να γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ύπαρξη ή όχι βιβλιογραφικού εργαστηρίου στη Μονή της Εικοσιφοινίσσης, είμαστε όμως σε θέση να διαπιστώσουμε ότι τα χειρόγραφα της συλλογής της διαθέτουν αξιόλογες σταχώσεις βυζαντινές, κάποτε σύγχρονες με τη γραφή των χειρογράφων, που μοιάζουν με αυτές των χειρογράφων της Μονής Προδρό-

124. Βλ. πίν 9. Ο Παπαδόπουλος - Κεραμεύς φαίνεται να αγνοεί τον εντοπισμό της μονής (βλ. «Εκθεσις», σ. 26)· ο ίδιος όμως σημειώνει: «Αγ. Νικολάου Καλαμιτζίων εν Κ/πόλει» (αυτ. σ. 64). Ο Παπάζογλου δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα (*Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 55 σημ. 12) και παραπέμπει λανθασμένα για το χφ. στη συλλογή της Σόφιας. Η Μονή Αγ. Νικολάου των Καλαμιτζίων βρίσκεται στην περιοχή Ρηγίου (βλ. G. Garacausi, *Lessico Greco della Sicilia e dell'Italia Meridionale (Secoli X-XIV)*, Palermo 1990, σ. 254, s.v. *Καλαμίτζια*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Για την παρουσία του Ρηγίου (Reggio) της βυζαντινής Κάτω Ιταλίας στη μοναστική ζωή βλ. D.P. Hester, *Monasticism and Spirituality of the Italo-Greeks* [Ανάλεκτα Βλατάδων 55], Θεσσαλονίκη 1992, passim. Για το πλήθος των εντοπισμένων μονών και ασκηταριών στη βυζαντινή Ν. Ιταλία και Σικελία βλ. σχετικό χάρτη στο βιβλίο της Μοναχής Μαξίμης, *Ο Όσιος Νείλος ο Καλαβρός. Βίος του Οσίου Νείλου του Νέου (910-1004)*, έκδ. Ι. Μετοχίου Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, Ορμύλια 1991, σ. 25. Για τις σχέσεις των μοναχών της Καλαβρίας με το Άγ. Όρος βλ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, *Actes de Lavra*, I, Paris 1970, σ. 188· πρβ. Διονυσία Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992, σ. 227. - Στην περιοχή των Σερρών (στη δυτική όχθη της λίμνης του Αχινού) παραδίδεται χωριό *Καλαμίτσι* σε πρακτικό του 1342 της Μονής Καρακάλλου (βλ. P. Lemerle, «Un Praktikon inédit des Archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'Usurpation de Cantacuzène», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τ. Α', Αθήναι 1965, σσ. 278-298. - Τοπωνύμιο *Καλαμίτσι* παραδίδεται επίσης και στη Χαλκιδική, βλ. Ι.Α. Παπάγγελος, *Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 172, 173 κ.α.

125. Το χειρόγραφο αποτελείται από δύο τμήματα· το πρώτο (φφ. 1-318, *Τριώδιον*) είναι γραμμένο σε περγαμηνή κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα (κατά το 12ο-13ο αιώνα σύμφωνα με τον Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 37β) και το δεύτερο (φφ. 319-342, *Μεγαλυνάρια τροπάρια*) σε χαρτί κατά τον 15ο αιώνα.

126. Ο Θεόγνωστος είναι ο κτήτορας του χειρογράφου και όχι ο γραφέας, όπως πίστευε ο Π.-Κ., που παραθέτει και το σημείωμα (βλ. *PLP* 4, αρ. 7063).

127. Βλ. Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 37α. Το μακρό αλλά ασύντακτο και ασαφές βιβλιογραφικό σημείωμα παρέχει πολλά στοιχεία, τα οποία ωστόσο χρειάζονται περαιτέρω διερεύνηση: α) Ο αναφερόμενος με πολλά επίθετα μητροπολίτης Θεσσαλονίκης είναι ο Γρηγόριος Παλαμάς, όπως με πιθανότητα δέχεται ο Π.-Κ. (αυτ., σημ. 1); β) Ποιος είναι ο *ταπεινός κυρός Συμεών*, που αναφέρεται ως χορηγός; γ) και το κυριότερο: Ο γραφέας μοναχός Νείλος, που αυτοχαρακτηρίζεται με τα επίθετα *ταπεινός, αμαρτωλός, σκλάβος, ξένος* είναι Κατωιταλιώτης;

128. Για μερικά ακόμη χφφ. που περιήλθαν στη Μονή από τόπους μακρινούς, αλλά σε άλλες εποχές, βλ. τις σημ. 122 και 124.

129. Οι ακριβείς ταξινομητικοί αριθμοί των χειρογράφων αυτών βρίσκονται, αν αφαιρέσει κανείς από τους πίνακες της σημείωσης 83 τους ταξινομητικούς αριθμούς των 2 χειρογράφων που γράφτηκαν στη Μονή και των 25 «εισαγομένων». Στο υπόλοιπο αυτό πρέπει να προστεθούν και οι κώδικες *Dujčev* της σημ. 85.

130. Από την παραπάνω περιγραφή εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι η εργασία αυτή διασταυρώνεται σε πολλά σημεία με εκείνη που χρειάζεται για την ετοιμασία και σύνταξη ενός λεπτομερούς και αναλυτικού καταλόγου των χειρογράφων του Κέντρου *Dujčev*· όμως οι δύο εργασίες δεν ταυτίζονται. Για τον προγραμματισμένο αναλυτικό κατάλογο των χειρογράφων της συλλογής *Dujčev* βλ. *Actes*, σσ. 19, 20-21 (= *Modèle*), 42-43, 74-75, 85-87.

Στις αλληπάλληλες επισκέψεις μας στο Κέντρο αυτό ως τώρα η προσπάθειά μας επικεντρώθηκε στην ταύτιση των χειρογράφων και στη συγκέντρωση των απαραίτητων στοιχείων, με κύριο βάρος στο περιεχόμενο των χειρογράφων, για να δοθεί μια σύντομη περιγραφή αυτών σ' ένα *Συνοπτικό κατάλογο*, που ετοιμάζεται σε συνεργασία με τους Βουλγάρους συναδέλφους

μου Σερρών, όπως τις γνωρίζουμε από τις περιγραφές του Λίνου Πολίτη¹³¹, παρουσιάζουν όμως και ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιούν από αυτές¹³².

Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη, γιατί συντελεί αποφασιστικά στην ανίχνευση του τόπου προέλευσης των χειρογράφων, είναι η διακόσμηση. Σύμφωνα με τις πρώτες παρατηρήσεις της Α. Džurova, και από τη διακόσμηση διαπιστώνεται ότι υπάρχουν χειρόγραφα κωνσταντινουπολίτικα με ομοιογενή διακόσμηση της εποχής των Μακεδόνων ή των Κομνηνών αυτοκρατόρων του Βυζαντίου (10ος-12ος αι.) ή χειρόγραφα που προέρχονται από αυτοκρατορικά ή πατριαρχικά scriptoria του 14ου αι. ή άλλα που πιστοποιούν μια επαφή με τον ισλαμικό κόσμο ή με την Κάτω Ιταλία¹³³.

Τέλος, μπορούμε να πούμε ότι και στα δύο μοναστήρια ο αριθμός των παλαιολογικών χειρογράφων είναι ιδιαίτερα υψηλός¹³⁴. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί στο γενικότερο φαινόμενο της αναγέννησης και της ακμής που παρατηρείται στην Παλαιολογία εποχή, αναγέννηση που υποβοηθείται και από τη γενίκευση της χρήσης του χαρτιού, που βοήθησε στην κυκλοφορία του βιβλίου και τη διάδοση των κειμένων, καθώς μάλιστα η χρήση του γενικεύτηκε στην κρίσιμη εποχή του 13ου και 14ου αι., στο αποκορύφωμα δηλαδή της φιλολογικής και πνευματικής αναγέννησης που παρατηρείται στην εποχή των Παλαιολόγων.

Ο ρόλος της Κωνσταντινούπολης, που παραμένει και αυτή την εποχή το πρώτο κέντρο πολιτισμού της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, έχει ήδη

Axinia Džurova και Krassimir Stančev. Και βρισκόμαστε στην ευχάριστη θέση να ανακοινώσουμε πως έχουν πια συγκεντρωθεί όλα τα στοιχεία και ευελπιστούμε ότι ο κατάλογος αυτός σύντομα θα δημοσιευτεί σε συνεργασία του Πανεπιστημίου μας με το Κέντρο Dujčev της Σόφιας. Πρόδρομη δημοσίευση του *Συνοπτικού καταλόγου* αποτελεί το *Checklist*, του οποίου η κυκλοφορία, όπως σημειώθηκε (βλ. σημ. 85), αναμένεται πολύ σύντομα.

131. Βλ. Πολίτης, α) «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου», σσ. 44-53' β) *Κατάλογος*, σσ. ιζ'-ιθ' και κγ'.

132. Ιδού μερικές ειδοποιές διαφορές των σταχώσεων των χειρογράφων των δύο Μονών:

	<i>Μονή Προδρόμου Σερρών</i>	<i>Μονή Παναγίας Παγγαίου</i>
Δέρμα:	βυσσινί	καστανό ή σκούρο μπλε μέχρι μαύρο
Αύλακες:	συνήθως δεν υπάρχουν	συνήθως υπάρχουν
Αμυγδάλια: (= καρδιόσχημοι ή αμυγαλόσχημοι γόμφοι στα 4 άκρα του χειρογράφου, στο α' και β' σανίδι της στάχωσης)	συνήθως μετάλλινα, σιδερένια ή μπρούτζινα	λεπτότερα και κομψότερα, συνήθως αργυρά ή επάργυρα
Καρφία: (= στρογγυλοί μετάλλιοι γόμφοι στο α' και β' σανίδι της στάχωσης)	μεταβλητού αριθμού	όπως τα αμύγδαλα
Βούλες: (στάμπες ή σφραγίδες στο δέρμα του α' ή β' σανιδιού)	συνήθως στρογγυλές (ρόδακες, άνθη [συνήθως λωτού ή τουλίπης], πλοχμοί, διπλοί δακτύλιοι, λέων όρθιος κτλ.)	συνήθως ρομβοειδείς αλλά και κυκλικές με θέματα όπως των Σερρών και επί πλέον δικέφαλος αετός.

Τα ειδικότερα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στα χειρόγραφα της Μονής του Παγγαίου και τα παρακολουθούμε ανάμεσα στα χειρόγραφα του Κέντρου Dujčev που προέρχονται από τη Μονή απαντούν και σε άλλα χειρόγραφα που έχουν την ίδια προέλευση και που σήμερα είναι διασκορπισμένα σε διάφορες βιβλιοθήκες ανά τον κόσμο. Βλ. π.χ. την περιγραφή της στάχωσης του κώδικα EBE 2484 (Πολίτης, *Κατάλογος*, σ. 488), που ο Πολίτης θεωρεί πως προέρχεται από τη Μονή της Εικοσιφοινίσσης με ερωτηματικό, ενώ εμείς και για άλλους λόγους (π.χ. ίχνη ερυθράς ετικέτας) αλλά και για τη στάχωση πιστεύουμε με βεβαιότητα ότι ανήκε στη συλλογή της Κοσίνιτσας. Το ίδιο θα λέγαμε και για τον κώδικα XXV C 19 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Πράγας, ο οποίος, όσο μπορούμε να κρίνουμε από τον πίνακα XXV, που δημοσιεύουν οι J.M. Olivier και M.-A. Monégier du Sorbier (*Catalogue*, ό.π., [σημ. 35]), φέρει ακριβώς την τυπική στάχωση της Μονής του Παγγαίου. Να σημειωθεί ότι οι καταλογογράφοι θεωρούν πολύ πιθανή την προέλευση του χφ. από τη Μακεδονία, όμως αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στις Σέρρες και την Κοσίνιτσα (Serrès? Kosinitza? = ό.π., σ. 92).

Οι χρησιμοποιούμενοι παραπάνω τεχνικοί όροι είναι της βυζαντινής εποχής και είχαν γνωρίσει ευρεία διάδοση. Βλ. Β. Ατσαλός, «Sur quelques termes relatifs à la reliure des manuscrits grecs», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest, 6-12 septembre 1971, III, σσ. 43-49, και εκτενέστερα στο: *Studia Codicologica* (αφιέρωμα στον M. Richard), Βερολίνο 1977, σσ. 15-42.

133. Βλ. Džurova, «La collection des mss grecs du Centre Dujčev», σσ. 10, 22-23, 37-38 (υπό έκδοση).

134. Στις ίδιες περίπου διαπιστώσεις καταλήγουμε, αν θελήσουμε να μετρήσουμε τα χφ. της αυτής περιόδου και άλλων αμετακίνητων συλλογών του ελλαδικού χώρου, προστρέχοντας σε δημοσιευμένους καταλόγους. Τα ίδια υψηλά ποσοστά για την εποχή αυτή θα έχουμε, αν θεωρήσουμε και συνολικά τα σωζόμενα ελληνικά χφ. αρκεί να θυμηθούμε τους ογκώδεις τόμους τους δημοσιευμένους από τον Α. Turyn για τα χρονολογημένα ελληνικά χφ. του 13ου και 14ου αιώνα των βιβλιοθηκών του Βατικανού, της Ιταλίας και της Μεγάλης Βρετανίας.

μελετηθεί και στο φαινόμενο που είναι γνωστό ως «Παλαιολόγεια Αναγέννηση»¹³⁵. έχει επίσης επισημανθεί το παράδοξο της ανάπτυξης έντονης πολιτισμικής δραστηριότητας σε μια εποχή που το βυζαντινό κράτος συρρικνώνεται και η πολιτική και κοινωνική ζωή είναι γενικότερα παραγμένες¹³⁶.

Η πνευματική κίνηση από την Κωνσταντινούπολη, που εξακολουθεί να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στα γράμματα και τις τέχνες μετά την ανάκτησή της από τις δυνάμεις του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου¹³⁷, απλώνεται σε όλη την ελεύθερη βυζαντινή επικράτεια με βασικότερα κέντρα τη Θεσσαλονίκη¹³⁸ και αργότερα τον Μυστρά¹³⁹ και διακλαδίζεται στα διάφορα μεγάλα κυρίως μοναστικά κέντρα (π.χ. Άγιο Όρος¹⁴⁰, Μετέωρα¹⁴¹, Πάτμος¹⁴²).

Στην Κωνσταντινούπολη αντιγράφονται χειρόγραφα σε φημισμένα βιβλιογραφικά εργαστήρια ή από γνωστούς βιβλιογράφους, και από εκεί διοχετεύονται σε άλλα πολιτιστικά ή μοναστικά κέντρα¹⁴³. Τα κέντρα αυτά θα αναλάβουν – δειλά στην αρχή, πιο έντονα αργότερα – να συνεχίσουν αυτή την παράδοση. Ανάμεσά τους οι Μονές του Τιμίου Προδρόμου Σερρών και της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου, που θα συνεχίσουν και στη μεταβυζαντινή εποχή και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας την πα-

ραγωγή χειρογράφων, όπως συμβαίνει και σε άλλα μοναστικά κέντρα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από όσα εκθέσαμε παραπάνω μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα:

1. Ως προς τη Μονή Προδρόμου

α) Ενισχύεται η άποψη του Λίνου Πολίτη ότι λειτούργησε στη Μονή ένα οργανωμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο κυρίως στο 14ο αι.

β) Ενισχύεται η άποψη ότι ορισμένα Ευαγγέλια με χαρακτηριστική στάχωση βυσσινόχρωμου βελούδινου επικαλύμματος είναι πάρα πολύ πιθανό να προέρχονται από τη Μονή της Πέτρας της Κωνσταντινούπολης.

γ) Ενισχύεται η άποψη για το χρονολογικό πρόβλημα λειτουργίας του εργαστηρίου σταχώσεως του Κοσμά.

2. Ως προς τη Μονή Εικοσιφοινίσσης

α) Δεν φαίνεται να υπάρχει – με τα στοιχεία που διαθέτουμε ως τώρα – οργανωμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο στη Μονή την Παλαιολόγεια περίοδο· ούτε να εργάστηκαν σ' αυτήν, έστω μεμονωμένα, γραφείς μοναχοί. Η σύνεση επιβάλλει ωστόσο το πρόβλημα να μείνει ανοιχτό και να αποτελέσει ένα από τα βασικότερα desiderata της έρευνας.

β) Βιβλιογραφική δραστηριότητα αναπτύσσεται στο 16ο αι.

135. Για το φαινόμενο αυτό βλ. γενικά St. Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge 1970 (= ελλ. μτφρ. Λ. Καμπερίδη, Αθήνα 1980). Βλ. ακόμη τις παρατηρήσεις του Α.Α. Vasiliev, *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας 324-1453*, μτφρ. από τα ρωσικά Δ.Σ. Σαβράμη, Αθήνα 1954, σ. 862 κ.ε.· Α. Grabar, *The Cambridge Medieval History*, IV, II, Cambridge 1967, σσ. 347-353 (= ελλ. μτφρ. Ντ. Σαούλ, Αθήνα 1979, σσ. 858-862)· D.T. Rice, *Byzantine Painting: The last phase*, London 1968, passim· C. Kretzev, «Sur la renaissance balkanique aux XIIIe et XIVe siècles», *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, Ohrid 1961*, III, Beograd 1964, σσ. 205-211· Ν. Οικονομίδης, «Η Αναγέννηση και το Βυζάντιο», *Βυζάντιο και Ευρώπη. Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 20-24 Ιουλίου 1985*, Αθήνα 1987, σσ. 247-253.

136. Βλ. γενικά G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, σσ. 346-456 (= ελλ. μτφρ. Ι. Παναγοπούλου, τ. 3, Αθήνα 1981, σσ. 155-277).

137. Βλ. D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge, Mass. 1959, σ. 92 κ.ε. (= ελλ. μτφρ. Κ. Πολίτη, Αθήναι 1969, σ. 81 κ.ε.). Πρβ. C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)* [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus XI], Nicosia 1982, σ. 31 κ.ε.

138. Βλ. H. Hunger, «Laudes Thessalonicenses», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Εορταστικός τόμος. 50 χρόνια, 1939-1989* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αριθ. 75], Θεσσαλονίκη 1992, σ. 108 και σημ. 3, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου-Θ. Παπαζώτος, *Η Παλαιολόγεια ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη <1985>, σ. 10 κ.ε.

139. Βλ. γενικά St. Runciman, *Mistra*, Thames and Hudson, London 1980 (= ελλ. μτφρ. Πέι Κορρέ - Τζίνας Παπατσώνη, Αθήναι 1986). Βλ. ακόμη Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα 1987.

140. Βλ. γενικά Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Καρύες Αγίου Όρους²1988, σ. 71 κ.ε.· Π.Κ. Χρήστου, *Το Άγιον Όρος. Αθωνική Πολιτεία, Ιστορία, Τέχνη, Ζωή*, Αθήναι 1987, σ. 134 κ.ε.

141. Βλ. γενικά Δ.Ζ. Σοφιανός, «Εξακόσια χρόνια οργανωμένης μοναστικής παρουσίας στα Μετέωρα - Ιστορική τεκμηρίωση», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, 9-11 Νοεμ. 1990*, Τρικαλινά 11 (1991) 101-112, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

142. Βλ. *Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1988, σ. 325 κ.ε.

143. Βλ. παραπάνω σ. 185 κ.ε. χειρόγραφα «εισαγόμενα» (χειρόγραφα γραμμένα σε *Στιλ Οδηγών, Fettaugenstil, Metochitesstil* κ.ο.κ.· βλ. πίν. 11, 12 και 13).

γ) Ορισμένες από τις σταχώσεις των χφφ. παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις σταχώσεις της Μονής Προδρόμου.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα συμπεράσματα της μέχρι τώρα έρευνάς μας ανατρέπουν εν μέρει ή γενικότερα τις κατευθύνσεις και τα συμπεράσματα άλλων ερευνητών που άγγιξαν τα ίδια προβλήματα.

Ο Γ.Κ. Παπάζογλου π.χ., στηριγμένος στο υπάρχον περιγραφικό υλικό για τα χειρόγραφα της Μονής Εικοσιφοινίσσης, αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο για το βιβλιογραφικό εργαστήριο της Μονής, πιστεύοντας στην πλήρη ανάπτυξή του κατά την Παλαιολόγια περίοδο, καθώς παρερμηνεύει τα δεδομένα¹⁴⁴.

Οι συνεργάτες μας Axinia Džurova και Elena Velkovska¹⁴⁵ είχαν αρχικά την τάση, βασισμένες στο μεγάλο αριθμό των χειρογράφων, κυρίως του 14ου αι., να δεχτούν την ύπαρξη οργανωμένου βιβλιογραφικού εργαστηρίου στη Μονή του Παγγαίου κατά τον αιώνα αυτόν.

Η Ε. Velkovska π.χ. αποδίδει τον μεγάλο αριθμό χειρογράφων του 14ου αιώνα στο Κέντρο Dujčev στην προέλευση αυτών από την Εικοσιφοίνισσα, της οποίας το βιβλιογραφικό εργαστήριο, κατ' αυτήν, γνώρισε την ακμή του στον ίδιο 14ο αιώνα¹⁴⁶.

Η Α. Džurova σε άρθρο της για τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του Κέντρου Dujčev επανα-

λαμβάνει σχεδόν αυτολεξεί την παραπάνω θέση της Velkovska¹⁴⁷. Στο τέλος όμως του άρθρου της (σ. 38), βασισμένη σε συζητήσεις μας, καταλήγει: «Une partie des manuscrits que nous venons de mentionner ici, aussi que ceux, que nous n'avons pas eu le temps de nommer, posent devant les chercheurs futurs la question si Kosinitza et Saint-Jean-Prodrome n'ont plutôt un lieu de passage qu'un centre de copistes actifs», μια θέση αναμφίβολα πιο προσεκτική και περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα.

Τη διαδεδομένη αλλά ατεκμηρίωτη αυτή θέση υπαινίχθηκε και ο ένας από τους δύο συντάκτες του άρθρου αυτού' προσεκτικότερος όμως έλεγχος των στοιχείων τον υποχρεώνει σήμερα να αποστεί από αυτήν.

Τέλος, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι συνάδελφοι Axinia Džurova και Elena Velkovska, παρασυρμένες από την παραπάνω πίστη και βασισμένες στην ακμή που παρουσιάζουν οι Μονές την εποχή αυτή, υπερτονίζουν τον ενεργητικό ρόλο των Βουλγάρων¹⁴⁸. Όμως ας μην ξεχνούμε α) ότι οι δύο βυζαντινές Μονές ήταν και παρέμειναν σταυροπηγιακές, εξαρτημένες από το κλίμα και την άμεση εποπτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, και β) ότι, όταν μιλούμε για μεγάλο αριθμό χειρογράφων, εννοούμε χφφ. ελληνικά και όχι σλαβικά, και αφού σύμφωνα και με τη ρητή μαρτυρία του

144. Βλ. Παπάζογλου, *Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*, σ. 29 κ.ε. Βλ. και παραπάνω σημ. 80.

145. Προσεκτική και επιφυλακτική είναι και η S. Kujumdzieva, συνοψίζοντας τα συμπεράσματά της για τα μουσικά χειρόγραφα που απόκεινται στο Κέντρο Dujčev: «The manuscripts give evidence for the high professional level of the centres where they located or possibly were written. So far, several have been identified: the St John the Precursor Monastery near Serres, the Holy Virgin near Drama, Mt Athos, Jerusalem» («Musical manuscripts», σ. 109).

146. Βλ. Velkovska, «Chronologie et contenu», *Actes*, σ. 48. Το κείμενό της αυτολεξεί: «Une répartition des mss par ordre chronologique révèle la nette prédominance de ceux du XIVe siècle due à la provenance de la plupart des mss du monastère de Kossinitza dont le scriptorium a connu son essor au même XIVe s. Non seulement leur nombre, mais aussi leur qualité en sont la confirmation».

147. Βλ. Džurova, «La collection des mss grecs du Centre Dujčev», σ. 10 (υπό έκδοση). Πρβ. η ίδια, «Les mss grecs du Centre Dujčev. Notes prélim.», σ. 123.

148. Στο σημείο αυτό θα επιθυμούσαμε να επισημάνουμε πως στη σημερινή συλλογή ελληνικών χειρογράφων του Κέντρου Dujčev υπάρχουν και μερικά - ολιγάριθμα - χειρόγραφα δίγλωσσα (ελληνικά - βουλγαρικά) ή τρίγλωσσα (ελληνικά - βουλγαρικά - τουρκικά) ή σε γλώσσα βουλγαρική με ελληνικούς χαρακτήρες, όλα μεταγενέστερης εποχής (18ου-19ου αιώνα), που ανήκαν στην συλλογή του Πανεπιστημίου της Σόφιας ή σε ιδιώτες (Ivan Dujčev, Assen Vassiliev) ή σε Βουλγάρους μουσικούς και λογίους του προηγούμενου αιώνα και που με διάφορους τρόπους (αγορές, δωρεές κτλ.) περιήλθαν στη συλλογή του Κέντρου. Βλ. Džurova - Stančev, «La collection des mss grecs du Centre Dujčev», σσ. 38-39' Velkovska, «Chronologie et contenu», σ. 56' Džurova, «La collection des mss grecs du Centre Dujčev», σσ. 11-12 (υπό έκδοση) Checklist, Texte, Tableau και Appendice V.

Έτσι η συλλογή των ελληνικών χειρογράφων του Κέντρου Dujčev είναι αριθμητικά ευρύτερη από ό,τι ήταν οι συλλογές των δύο Μονών, όταν τα χειρόγραφα βρίσκονταν σ' αυτές. Υπάρχει λοιπόν κίνδυνος, ταυτίζοντας συνειδητά ή ασυνειδητά τη συλλογή των ελληνικών χειρογράφων του Κέντρου Dujčev με τις συλλογές της μιας ή της άλλης Μονής ή και των δύο μαζί, να βγάλουμε συμπεράσματα για τις Μονές βασισμένοι σε μια συλλογή χειρογράφων που δεν ανταποκρίνεται στις συλλογές των Μονών ούτε απεικονίζει την πνευματική, πολιτική και πολιτιστική κατάσταση που επικρατούσε στις Μονές αυτές.

Παπαδοπούλου - Κεραμέως ανάμεσα στα 431 χφφ. της Μονής Εικοσιφοινίσσης μόνον 8 ήταν σλαβικά¹⁴⁹.

Οι δύο λοιπόν βυζαντινές Μονές του Τιμίου Προδρόμου Σερρών και της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου ήταν κέντρα της Ορθο-

δοξίας (στην οικουμενική διάσταση του όρου) και του Ελληνισμού (με την πανανθρώπινη διάσταση του όρου) και ως τέτοια παρέμειναν σε ολόκληρη τη μακραίωνη και πολυκύμαντη ιστορία τους.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Actes: Actes de la Table Ronde: «Principes et méthodes du catalogage des manuscrits grecs de la collection du Centre Dujčev», Sofia 21-23 août 1990, Thessalonique 1992.

Atsalos, *La terminologie*: B. Atsalos, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*. Première partie: *Termes désignant le livre-manuscrit et l'écriture* [Ελληνικά, Παράρτημα 21], Θεσσαλονίκη 1971.

Άτσαλος, *Τα χφφ. της Κοσίνιτσας*: B. Άτσαλος, *Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Κοσίνιτσας (ή Εικοσιφοινίσσης) του Παγγαίου* [Δήμος Δράμας, Ιστορικό Αρχείο (Σειρά Δημοσιευμάτων, αρ. 1)], Δράμα 1990.

Atsalos, «Les mss grecs du Centre Dujčev»: B.A. Atsalos, «Les manuscrits grecs de la collection du Centre de recherches "Ivan Dujčev" de Sofia», *Actes*, σσ. 57-76.

Džurova, «Les mss grecs du Centre Dujčev. Notes prélim.»: A. Džurova, «Les manuscrits grecs du Centre Ivan Dujčev. Notes préliminaires», *Erytheia* 13 (1992) 117-157.

Džurova, «La collection des mss grecs du Centre Dujčev»: A. Džurova, «La collection des manuscrits grecs du Centre d'études slavo-byzantines "Ivan Dujčev" et la place que les manuscrits du monastère Kosinitza en occupe (Notes préliminaires)». Πρόκειται να δημοσιευθεί από το Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν. Οι αναφορές στο άρθρο αυτό γίνονται στο χειρόγραφο, αντίγραφο του οποίου είχε την καλοσύνη να μας παραχωρήσει η συγγραφέας.

Džurova - Stančev, «La collection des mss grecs du Centre Dujčev»: A. Džurova - K. Stančev, «La collection des manuscrits grecs du Centre Ivan Dujčev», *Actes*, σσ. 35-45.

Džurova - Velkovska, «Manuscritos datados»: A. Džurova - E. Velkovska, «Manuscritos griegos datados de la colección del Centro de investigaciones eslavo-bizantinas "Ivan Dujčev" (siglos

XII-XIV)», *Simposio sobre el Tiempo*, Madrid 1990, σσ. 111-138.

Džurova - Velkovska, «Mss datés»: A. Džurova - E. Velkovska, «Manuscrits grecs datés provenant de la collection du Centre de Recherches Slavo-byzantines "Ivan Dujčev" (XII-XIVe ss.)», *Ex Oriente Lux. Mélanges offerts en hommage au professeur Jean Blankoff, à l'occasion de ses soixante ans*, Volume II, *Littérature et linguistique*, Bruxelles 1991, σσ. 95-110.

Guillou, *Archives*: A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée* [Bibliothèque Byzantine, Documents 3], Παρίσι 1955.

Katsaros, «Les mss juridiques»: V. Katsaros, «Le catalogage des manuscrits grecs de la collection du Centre "Ivan Dujčev" et les manuscrits juridiques», *Actes*, σσ. 77-84.

Kujumdžieva, «Musical manuscripts»: S. Kujumdžieva, «Methodological notes on the description of musical manuscripts written in Greek at the "Ivan Dujčev" Research Centre for Slavo-byzantine Studies», *Actes*, σσ. 91-115.

Paléographie grecque: La paléographie grecque et byzantine. Paris 21-25 octobre 1974 [Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, No 559], Παρίσι 1977.

Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι»: Π.Ν. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι και τα προάστεια τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου (Συμβολή ιστορική και αρχαιολογική)», *BZ* 3 (1894) 225-329 (φωτ. ανατ., β' έκδ. [Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Σειρά εκδόσεων για την πόλη και το νομό Σερρών 1], Θεσσαλονίκη 1988).

Παπάζογλου, *Χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*: Γ.Κ. Παπάζογλου, *Χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης και του Τιμίου Προδρόμου Σερρών στο Ινστιτούτο "Ivan Dujčev" της Σόφιας (Μία προσέγγιση ιστορική των χειρογράφων των ως άνω μονών)*, Θεσσαλονίκη 1990.

Παπάζογλου, *Τα χφφ. της Εικοσιφοινίσσης*: Γ.Κ.

149. Βλ. Π.-Κ., «Εκθεσις», σ. 25.

- Παπάζογλου, *Τα χειρόγραφα της Εικοσιφοινίσσης (Κατάλογοι και καταγραφές)*, Αθήνα 1991.
- Π.-Κ., «Εκθεσις»: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, «Εκθεσις παλαιογραφικών και φιλολογικών ερευνών εν Θράκη και Μακεδονία γενομένων κατά το έτος 1885 διά την "Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην"», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύνδεσμος* 17 (1886), Αρχαιολογική Επιτροπή, Παράρτημα, σσ. 3-64.
- Πολίτης, «Τα εκ Σερρών χφφ.»: Λ. Πολίτης, «Τα εκ Σερρών χειρόγραφα εν τη Εθνική Βιβλιοθήκη», *Ελληνικά* 4 (1931) 525-526.
- Πολίτης, «Ιωάννης Δούκας Νεοκαισαρείτης»: Λ. Πολίτης, «Σημείωμα περί του βιβλιογράφου Ιωάννου Δούκα του Νεοκαισαρείτου», *Εις Μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σσ. 387-395 (= L. Politis, *Paléographie et littérature byzantine et néogrecque. Recueil d'études*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975, III).
- Πολίτης, «Το βιβλιογρ. εργαστ. της Μονής Προδρόμου Σερρών»: Λ. Πολίτης, «Το βιβλιογραφικό εργαστήριο και η βιβλιοθήκη της Μονής Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 8 (1979) 31-55, πίν. 1-11 (μετάφραση από τα γερμανικά παλαιότερου άρθρου του 1975).
- Πολίτης, «Εκθεση»: † Λ. Πολίτης, «Εκθεση και υπόμνημα για τα χειρόγραφα Σερρών από τον Λίνο Πολίτη», *Ελληνικά* 40 (1989) 357-379. Το κείμενο αυτό του Λ. Πολίτη είχε συνταχθεί ως «εμπιστευτική έκθεση» ήδη το 1931' μέρος του αποτελεί τὸ δημοσίευμα «Τα εκ Σερρών χφφ.». Η «Εκθεση», μολονότι δημοσιεύεται σε τόμο των *Ελληνικών* του 1989, παραδόθηκε στο τυπογραφείο το φθινόπωρο του 1990.
- Πολίτης, *Κατάλογος*: † Λ. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1857-2500*, με τη συνεργασία Μαρίας Λ. Πολίτη [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 54], Αθήνα 1991.
- Πολίτης, «Οδηγών»: L. Politis, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὀδηγῶν», *BZ* 51 (1958) 17-36, 261-287 (= L. Politis, *Paléographie et littérature*, ό.π., VI).
- RR: M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* [CNRS, Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, I], Παρίσι 21958.
- Thomopoulos, «Remarques»: J.A. Thomopoulos, «Remarques sur quelques manuscrits grecs d'Ursal», *Eranos* 49 (1951) 57-62.
- Velkovska, «Chronologie et contenu»: E. Velkovska, «Chronologie et contenu des manuscrits grecs du Centre d'Études Slavo-byzantines "Ivan Dujčev"», *Actes*, σσ. 47-56.
- V.-G: M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία 1909 (ανατ. Hildesheim 1966).

V. ATSALOS
V. KATSAROS

LA PRODUCTION DES MANUSCRITS GRECS DANS LES MONASTÈRES BYZANTINS DE SAINT-JEAN-PRODROME PRÈS DE SERRÈS ET DE KOSINITZA PRÈS DE DRAMA À L'ÉPOQUE DES PALÉOLOGUES

Dans notre communication nous essayons d'étudier la façon dont se sont constituées les collections des manuscrits grecs du monastère de Saint-Jean-Prodrome, près de Serrès, et de celui de Kosinitza, près de Drama.

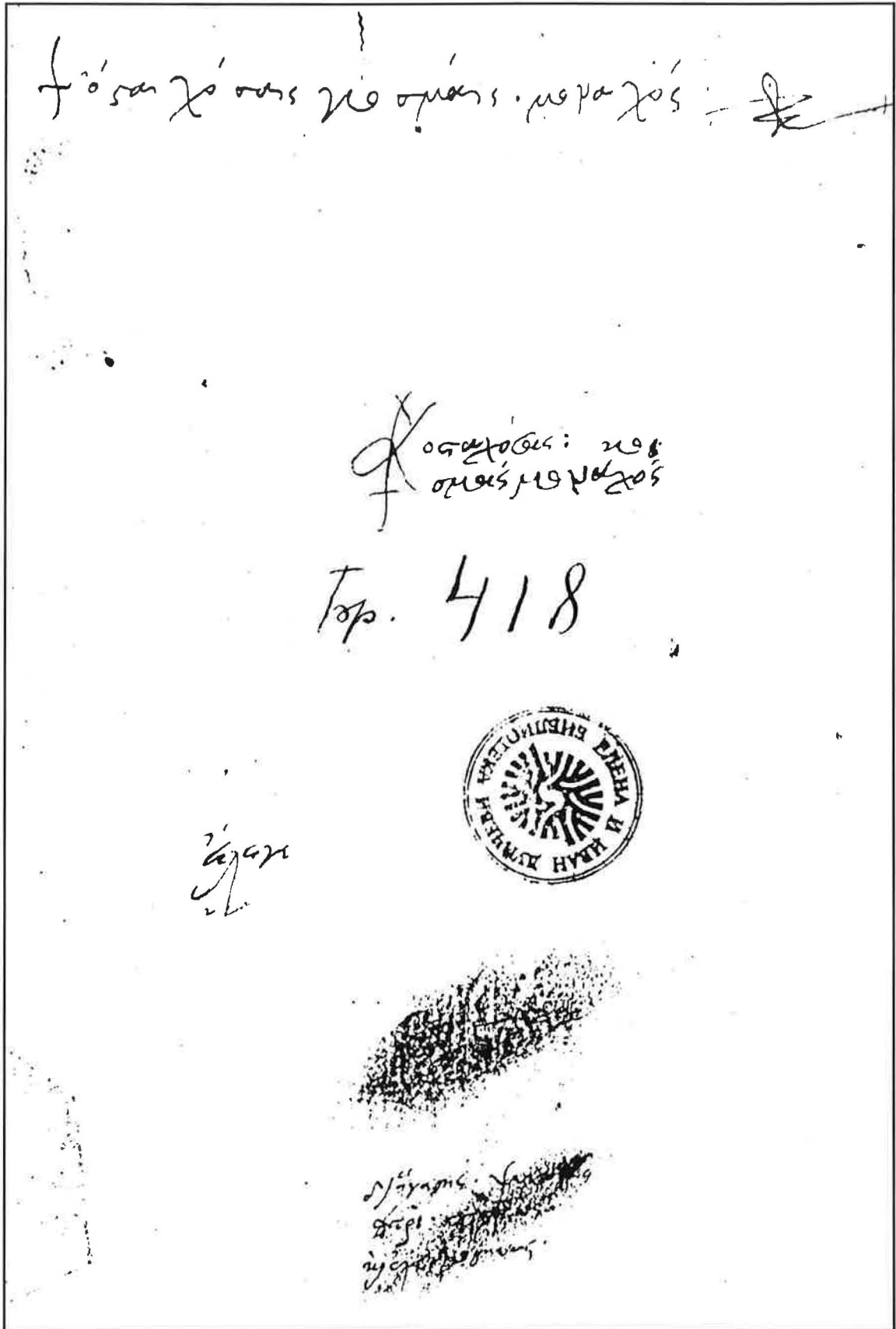
En comptant les manuscrits de ces deux monastères soit dans leur dépôt d'origine (c'est à dire quand ils se trouvaient encore dans les bibliothèques des monastères avant le pillage de 1917), soit dans leur dépôt actuel (Bibliothèque Nationale d'Athènes, Centre «Ivan Dujčev», etc.), nous constatons qu'un grand nombre de manuscrits appartient à l'époque des Paléologues, notamment au 14ème siècle. Or, cette constatation ne doit pas nous amener à des conclusions erronées: Plusieurs

manuscrits de la période étudiée sont des manuscrits «apportés» d'autres lieux et non pas produits dans les deux monastères. Plus spécialement, en ce qui concerne le monastère de Saint-Jean-Prodrome, la thèse de Linos Politis, qui depuis longtemps a soutenu l'existence au 14e siècle d'un petit scriptorium, paraît être corroborée. Quant à l'autre monastère, celui de Kosinitza, après une étude minutieuse du matériel dont nous disposons jusqu'à aujourd'hui, on ne peut pas dire, pour l'époque envisagée ici, qu'il y existait un scriptorium actif; dans ce monastère la production de manuscrits commence à être constatée à partir d'un époque plus tardive (16e siècle et ensuite).

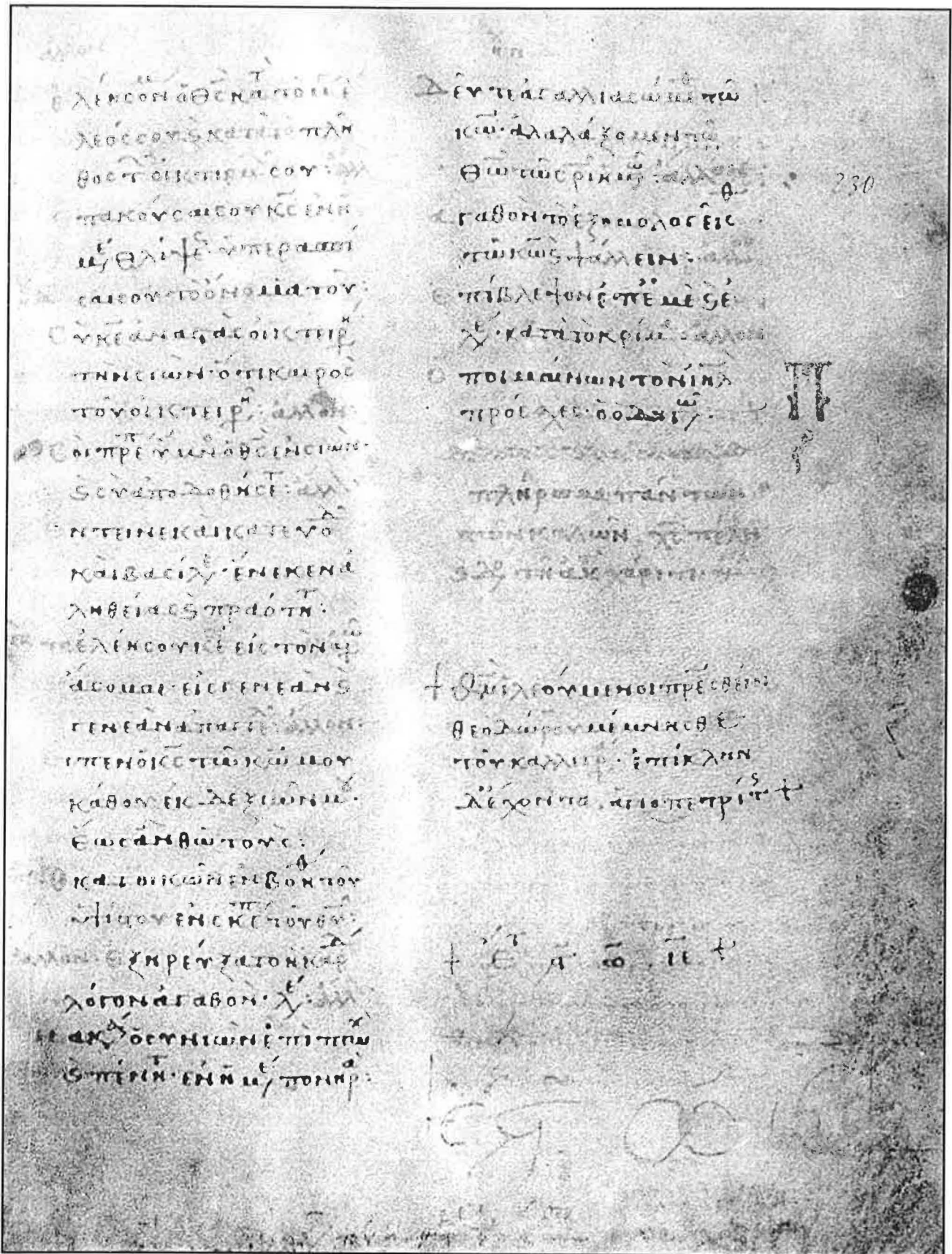
9

δεύδρου. δευδμενοι τωμ αυθωμ. ως εφικτον περ στα
 μηλων. τον δεμ αποκαμνωρ του τοις κηρπομ, αμμοι συτ
 ημωλ βωστω. οισ η δια χερμου μελετη ημωλ σκησις
 εδωκε τουτο, δια βελη ης γερομλωις ημωλ θωπλησι
 ασασιρ: - - - - -
 η σφυταβη/ληασηδωρησχωωφσποκεχιογ
 εδωμ εροπιδμωοσοληβερρι: ασησπομ
 εχμωδωοισι: τετραβαελαε: σταπεριχαε
 μνηωσαστεβερσ: σμ: μνησεν: σπασαεμ
 στανιτυρινονεν: πσσηκοεν: ηεπογβηβλη
 ον εδωεμ εμωσπομωδωκοω κημωεσ
 ασησοληκον δεβραμωον: ταλτηεογ
 ησωνωαλαβηδωκημαηα: ΚΕ
 ησωνηκοσεν: Καηεμδωηθναηεμω
 Κανενασασηκελιονωεμταετωμπε
 ασησεν: ηεωφισενωσ
 ημωσπομβερρι: σμωδω
 ησωνημωσπομβερρι: ηναεμω

Πίν. 1. Χφ. D 16 (=K 192), φ. 9 (βιβλία του Γενναδίου).

Πίν. 2. Χφ. D 22 (=Προδρ. -), α' κάλυμμα (εσωτερικό).

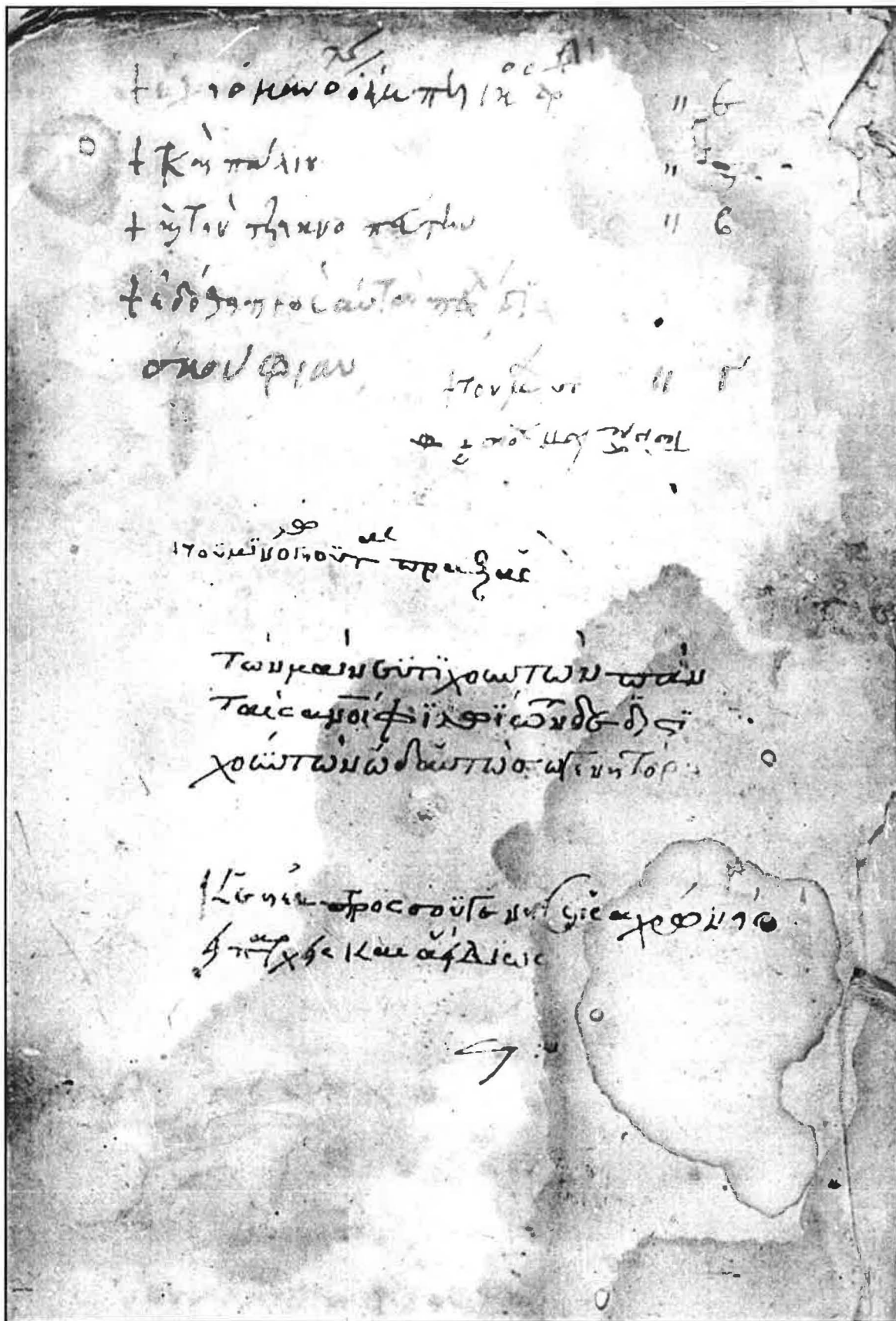
Πίν. 3. Χφ. D 29 (=K 35), φ. 230 (Θεόδωρος Αγιοπετρίτης).

334

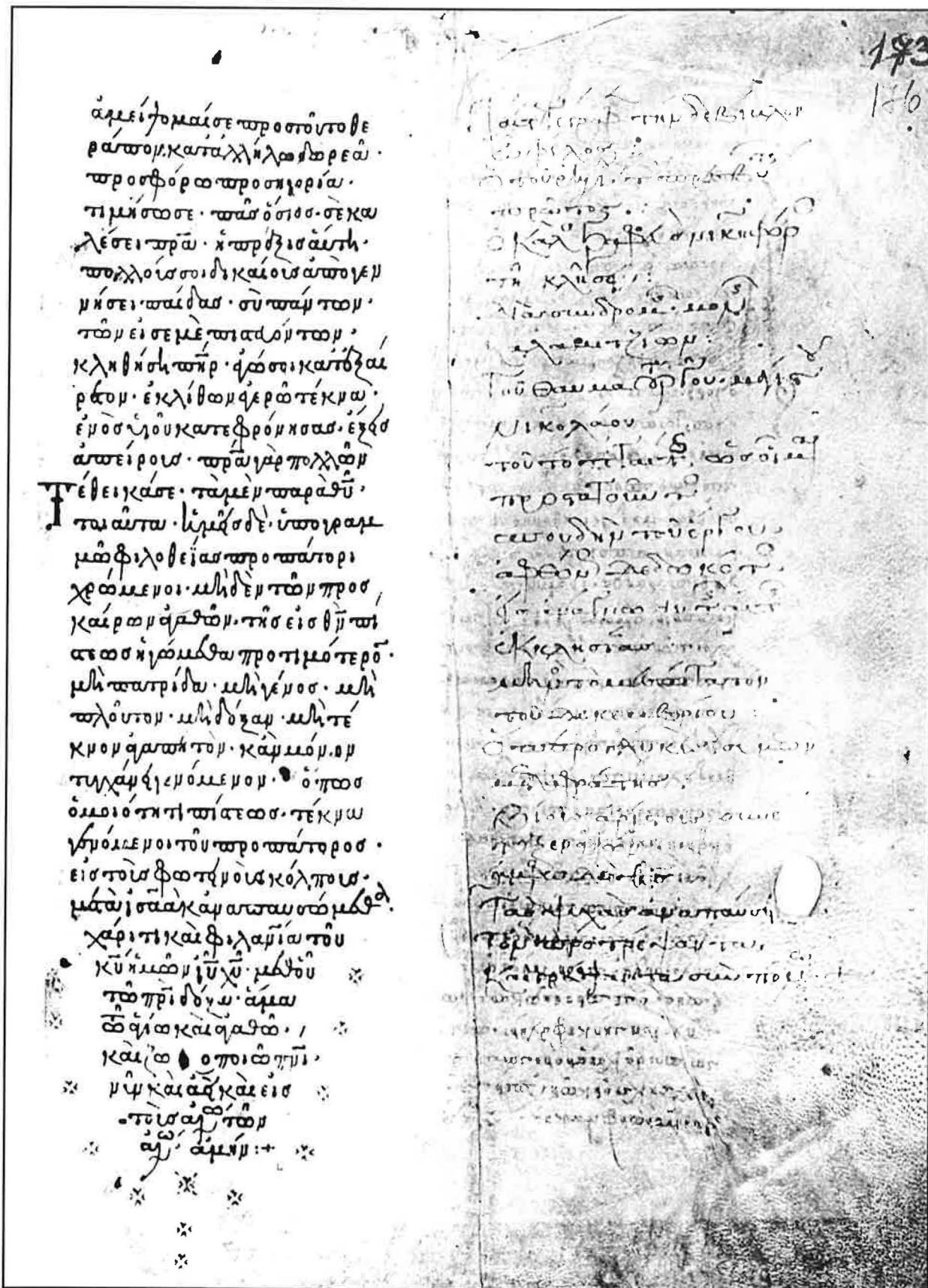
κτίσως τε ^ασει κ. ^ωψω α δοξικατακοσμησας.
 ὑπερτερά κλήση καθορομαα^α μβ. ὑποθησασ χε
 μου, ὑπερωλη^α σαλαχη^α σ. κέ πρι^ας κ^αροσ +
 φ εἶσαι μου κέ ὅταν β^αθης. φωτεινῆς με φθῆς
 ὑπερκαθημνος. φως ἀληθείας γαρ ὡρ σ^αρ μου.
 φανερός ἐξέλις πα^α τω^α κρύφια. φάμοι
 τι γινώσκω το τε. φυγώδ^α σ^αστη^α ο^αρμ^ασ^α. κέ :
 χα^αρις δ^α σ^απο^ατα ε^αρ^αλη^αης. χα^αρισμα^α τ^αρ^α θ^αει^αων ὡ^αη
 σ^αρ^α μ^αβ^α π^αρ^αω^ασ^αρ. χ^αει^αρα^α μο^αι^α κ^ατ^αει^αρον^α βο^αη^α θ^αω^α.
 χα^αρα^ακ^ατ^αη^α ρ^αι^α ο^αυ^ατ^αη^ας μο^αρ^αφ^αη^ας κέ. χα^αι^αρ^αα^α χο^αρ^αα^αω^α
 ὁ^ασ^αρ^αμο^ας. χ^αλ^αε^αυ^αα^α ζ^αω^α μ^αβ^α καθ^α μ^αο^αρα^α. κέ π^αρ^αη^α :
 † τ^αυ^α σ^αρ^α τ^αι^ας θ^αει^αο^αι^ας ε^αμ^αφ^αη^αρ^αι^αο^αι^ας. ψ^αχ^αο^α φ^αθ^αο^αρ^ας δ^αρ^αα^α κ^αη^α
 εἶ^αρ^α μ^αε^α δ^αε^α σ^απο^ατα. ψ^αμ^α σ^αρ^α μ^αρ^α τ^αο^α μ^αβ^α ο^αη^ας τ^αρ^α
 π^αε^α ζ^αη^ας. ψ^αι^α χ^αι^αω^αν^α π^απ^αο^αυ^ατ^αω^αρ^α ὡ^α σ^ατ^α κ^αω^α α^αρ^αια^α. ψ^α
 ζ^αι^α χ^αρ^αο^α γ^αρ^α α^αυ^α μ^αο^αω^ατ^αω^α. ψ^αι^α η^ας ε^αμ^αη^ας ἀ^αν^ατ^αι^α λ^αη^α π^αο^αρ. κέ :
 † τ^αω^αρ^α α^αρ^α ὡ^α τ^αω^αρ^α μ^ατ^αω^αρ. ὡ^αρ^α β^αρ^α α^αμ^α γ^α α^α ζ^αω^α η^α ε^α
 π^αρ^α μ^αβ^α η^α σα. ὡ^α τ^αω^αρ^α μ^αβ^α τ^αω^αρ^α σου δ^αο^αρ^α η^α μ^ατ^αω^α.
 ὡ^α τ^αι^α η^ας κ^αι^α δ^αξ^αη^ας ὁ^α θ^α β^αρ^α ὀ^αξ^α ὡ^α τ^αε^α ὡ^α. ὡ^ας ἀ^α γ^αθ^ας
 κ^αι^α ο^αι^α κ^ατ^αη^αρ^αω^αρ. ὡ^ας σ^αμ^απ^αθ^α η^ας κ^αι^α δ^αε^α σ^απ^ατ^αη^ας
 † τ^αω^αρ^α μ^αα^α χ^αρ^αι^α φ^αθ^α μ^αη^α τ^αο^αρ. ὡ^α πα^αρ^α θ^α ε^α ρ^αε^α κέ :
 ἀ^αρ^αα^α τ^αε^α δ^αε^α σ^αο^αι^α μ^αβ^α. ὡ^α κ^αθ^α δ^αρ^α ὡ^α τ^ατ^α θ^α εἶ^α ε^αρ^α ρ^αε^α.
 ὡ^α κ^αθ^α ε^α δ^αρ^α α^α ο^αρ^αου^α πα^α τ^ας ὀ^α λ^αο^α φ^αω^α τ^α. ὡ^ας β^αρ^α
 π^αρ^α κ^α σα^α δ^αιδ^αου. ὡ^ας ἰ^α μ^α τ^αι^α κ^αι^α κ^αρ^α α^α ζ^αω^α. κέ
 π^αρ^α η^α εἶ^ας τ^αρ^αο^ας ἀ^α π^α λ^αω^α μ^αα^α σ^αω^α σ^αρ^α μ^αβ^α †

† θ^αν^α ὀ^α δ^αω^α ρ^αη^α κ^αι^α π^αρ^α ο^ας η^α κ^αο^α βο^αη^α λ^αο^αη †
 † δ^αξ^α α^α τ^αο^α δ^αω^α τ^αι^α ἀ^αρ^α χ^α η^α κ^α τ^αρ^αο^ας τ^αω †

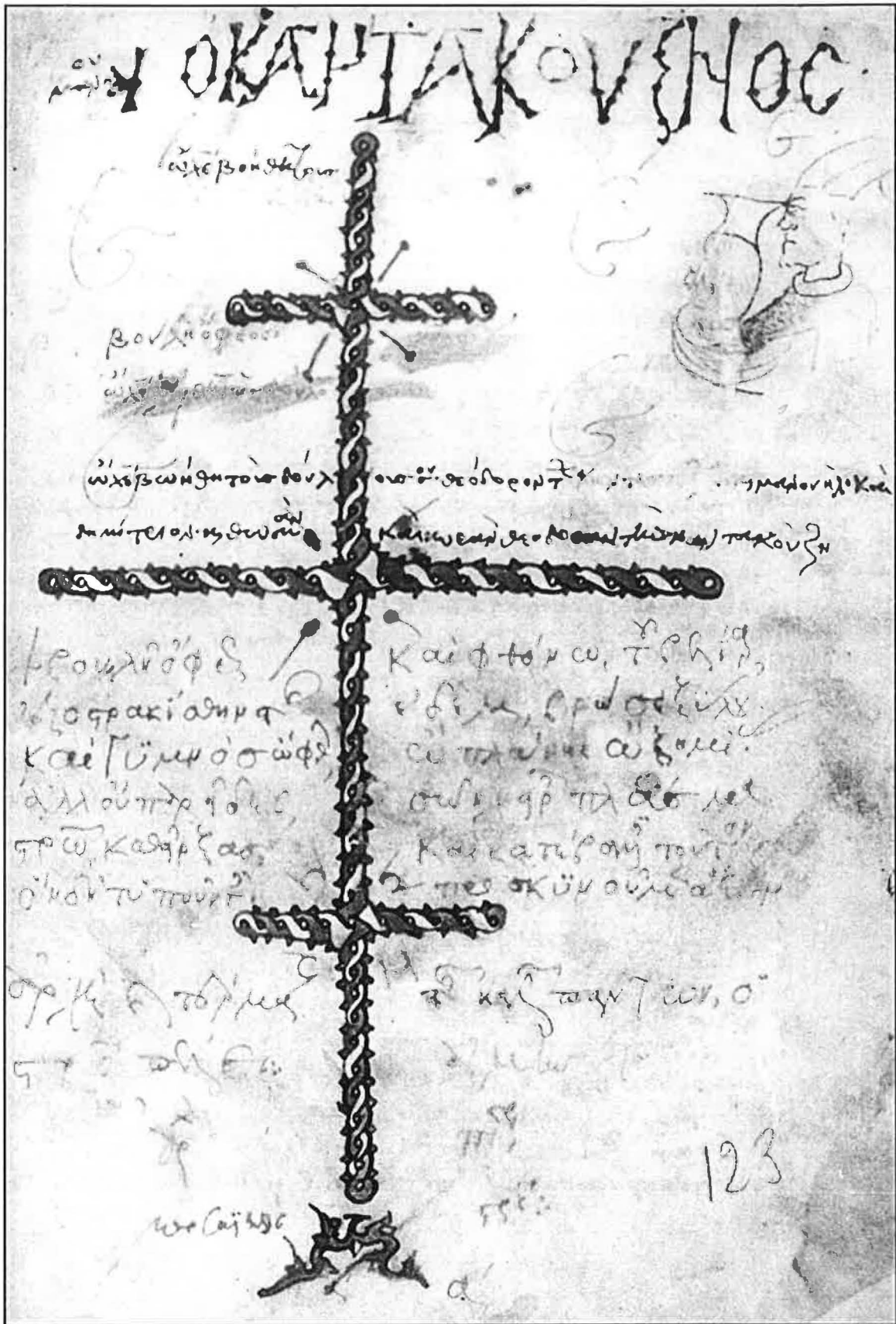
Πίν. 5. Χφ. D 37 (=K 135), φ. 334 (Νικόβουλος).

Πίν. 7. Xφ. D 253 (=K 265), φ. 290.

Πίν. 9. Χφ. D 340 (=K 5), φ. 173 (M. Καλαμισίου).

Πίν. 10. Χφ. D 22 (=Προδρ. -), φ. (123) > 124.

+ δε η̄ν̄σ̄ τ̄ῑε̄ ω̄ν̄ ε̄ θ̄εῑ ω̄ν̄ κ̄ δ̄ μ̄ ω̄ν̄ τ̄ τ̄ ᾱ τ̄ ω̄ν̄ ε̄ σ̄ θ̄ ω̄ν̄ τ̄
 τ̄ π̄ ο̄ σ̄ λ̄ ε̄ τ̄ ω̄ν̄ ῑ ε̄ ω̄ν̄ ο̄ ῑ κ̄ ο̄ ν̄ η̄ ρ̄ ῑ κ̄ σ̄ ω̄ δ̄ ω̄ν̄ ῑ δ̄ λ̄ λ̄ ᾱ μ̄ ε̄
 τ̄ τ̄ ο̄ π̄ κ̄ ω̄ν̄ η̄ τ̄ ᾱ μ̄ ε̄ κ̄ ω̄ν̄ ε̄ τ̄ ω̄ν̄ λ̄ ο̄ σ̄ π̄ ᾱ τ̄ ω̄ν̄ π̄ ε̄ ω̄ν̄ π̄ ο̄ μ̄ η̄ ρ̄ ᾱ
 ῑ ω̄ δ̄ η̄ μ̄ ο̄ μ̄ ο̄ τ̄ ω̄ μ̄ ο̄ τ̄ τ̄ ε̄ ρ̄ ο̄ μ̄ ᾱ λ̄ ᾱ ε̄ τ̄ τ̄ ᾱ τ̄ ω̄ν̄ ε̄ ᾱ σ̄ ο̄ κ̄ ε̄ τ̄
Η λ̄ ᾱ λ̄ ω̄ σ̄ τ̄ ω̄ν̄ λ̄ ο̄ γ̄ ω̄ν̄ φ̄ λ̄ ω̄ τ̄ ε̄ ῑ ε̄ σ̄ ω̄ ν̄ η̄ ῑ ε̄ μ̄ η̄ ρ̄ ο̄ ῑ σ̄ π̄ ρ̄ ε̄ σ̄ τ̄ ω̄ν̄
 φ̄ ο̄ π̄ ρ̄ ο̄ φ̄ η̄ τ̄ ε̄ θ̄ ο̄ π̄ ᾱ τ̄ ω̄ ε̄ λ̄ ᾱ λ̄ λ̄ ο̄ γ̄ ο̄ ῑ ω̄ δ̄ ε̄ τ̄ ω̄ν̄ ε̄ ῑ κ̄ ο̄ σ̄ τ̄ ω̄ν̄
 ε̄ τ̄ ᾱ τ̄ ω̄ν̄ ρ̄ ε̄ ῑ ω̄ μ̄ ο̄ π̄ ο̄ σ̄ λ̄ ω̄ν̄ ε̄ π̄ ρ̄ ε̄ ω̄ν̄ λ̄ ο̄ γ̄ λ̄ ο̄ γ̄ ο̄ σ̄ τ̄ ω̄ν̄ λ̄ ῑ ᾱ τ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄
 δ̄ η̄ ε̄ ῑ τ̄ ω̄ θ̄ ε̄ ῑ π̄ η̄ σ̄ η̄ χ̄ ο̄ ῡ μ̄ η̄ ο̄ ῑ ε̄ κ̄ η̄ μ̄ ο̄ ῑ τ̄ ω̄ μ̄ η̄ τ̄ ῑ δ̄ ε̄ τ̄ ε̄ ᾱ μ̄ τ̄ ο̄ γ̄ η̄ σ̄
 ο̄ ω̄ π̄ ο̄ ῑ ο̄ σ̄ η̄ τ̄ ο̄ σ̄ η̄ μ̄ τ̄ ω̄ν̄ ῑ ε̄ ω̄ν̄ κ̄ ᾱ μ̄ ο̄ μ̄ ω̄ μ̄ ᾱ φ̄ η̄ ρ̄ η̄ ε̄ τ̄ ω̄ν̄ τ̄ ο̄
 μ̄ ο̄ ῑ μ̄ δ̄ η̄ ᾱ π̄ ῡ ε̄ λ̄ η̄ λ̄ ω̄ σ̄ ε̄ ε̄ φ̄ ω̄ τ̄ ε̄ ῑ τ̄ ω̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ο̄ τ̄ η̄ ε̄ ῑ κ̄ ο̄ σ̄ τ̄
 λ̄ η̄ λ̄ ᾱ λ̄ ᾱ μ̄ η̄ π̄ λ̄ ᾱ τ̄ ο̄ μ̄ ε̄ μ̄ η̄ π̄ φ̄ ω̄ κ̄ ο̄ τ̄ τ̄ ο̄ ῡ ᾱ θ̄ ω̄ δ̄ ε̄ ῑ κ̄ ο̄ σ̄ τ̄ ω̄ν̄
 τ̄ κ̄ ᾱ μ̄ ο̄ μ̄ ω̄ τ̄ ῑ ε̄ ω̄ν̄ λ̄ ῑ ᾱ τ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ᾱ μ̄ ο̄ ᾱ χ̄ η̄ ρ̄ η̄ σ̄ τ̄ ε̄ ο̄ μ̄ τ̄ ω̄ δ̄ η̄ ρ̄ ο̄
 ε̄ ω̄ σ̄ ε̄ ῑ σ̄ ω̄ φ̄ ε̄ λ̄ ῑ ᾱ μ̄ ῑ σ̄ ω̄ σ̄ δ̄ η̄ σ̄ μ̄ ω̄ π̄ ᾱ λ̄ λ̄ ο̄ ῑ s̄ ε̄ ω̄ δ̄ η̄ ᾱ μ̄ ε̄ κ̄ ο̄ σ̄ τ̄
 λ̄ ῑ ᾱ τ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ῑ ē ω̄ μ̄ ο̄ π̄ ο̄ s̄ λ̄ ω̄ν̄ ε̄ σ̄ θ̄ ω̄ ν̄ η̄ ῑ ē ω̄ν̄ μ̄ ε̄ λ̄ ᾱ μ̄ η̄ ρ̄ ο̄ ῑ s̄
 ε̄ ω̄ σ̄ η̄ μ̄ δ̄ ο̄ ῑ η̄ ο̄ s̄ ῑ λ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ο̄ μ̄ ο̄ π̄ ο̄ λ̄ η̄ τ̄ ε̄ ο̄ μ̄ ε̄ s̄ ω̄ ν̄ η̄ μ̄ ᾱ λ̄ λ̄ η̄ ρ̄ ο̄ ῑ s̄ η̄ μ̄ ο̄
 μ̄ η̄ τ̄ ε̄ δ̄ ε̄ μ̄ κ̄ ᾱ τ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ᾱ μ̄ ο̄ ī n̄ π̄ ρ̄ ō s̄ τ̄ ā t̄ ā μ̄ ο̄ ū γ̄ d̄ η̄ φ̄ ε̄ λ̄ ᾱ τ̄ τ̄ ω̄ν̄
 ᾱ χ̄ η̄ ε̄ ω̄ δ̄ η̄ λ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ᾱ κ̄ λ̄ η̄ θ̄ ē ō s̄ λ̄ η̄ π̄ ē κ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ω̄ν̄ π̄ ο̄ μ̄ η̄ ρ̄ ο̄ ī s̄
 ε̄ μ̄ ᾱ ū t̄ ō ī η̄ μ̄ η̄ λ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ᾱ μ̄ ο̄ ī n̄ π̄ ρ̄ ō s̄ t̄ ā t̄ ā μ̄ ο̄ ū
 κ̄ ᾱ μ̄ ο̄ μ̄ ω̄ τ̄ ῑ ē ω̄ν̄ ε̄ θ̄ ē ῑ ω̄ μ̄ ο̄ π̄ ο̄ s̄ λ̄ ω̄ν̄
 ε̄ π̄ ο̄ σ̄ λ̄ ᾱ τ̄ χ̄ η̄ ē ō s̄ τ̄ ō μ̄ η̄ ρ̄ ō s̄ λ̄ ᾱ τ̄ ᾱ μ̄ ο̄ ī n̄ π̄ ρ̄ ō s̄ t̄ ā t̄ ā μ̄ ο̄ ū
Η μ̄ μ̄ η̄ χ̄ η̄ ē ō s̄ τ̄ ō μ̄ η̄ ρ̄ ō ī ā κ̄ ᾱ λ̄ η̄ ī n̄ η̄ η̄ ī s̄ κ̄ ᾱ λ̄ η̄ ē ō s̄ t̄ ō ū τ̄ ō ū ī ē ā ō ū ā ī
 λ̄ ᾱ χ̄ η̄ ī t̄ ē λ̄ ᾱ t̄ ō ū ē λ̄ ī ā t̄ ω̄ μ̄ ᾱ χ̄ η̄ ī t̄ ō ū ā ī t̄ ā π̄ η̄ s̄ η̄ ē π̄ λ̄ ē λ̄ η̄ ō ī s̄
 λ̄ η̄ ī t̄ ō ū t̄ ō μ̄ δ̄ ē λ̄ ī ē r̄ ē ā t̄ ē ī μ̄ ē ī n̄ t̄ η̄ μ̄ η̄ ρ̄ ē ū λ̄ ō γ̄ ō ū t̄ ō μ̄ η̄ ρ̄ ō s̄ t̄ ō ū
 π̄ ᾱ λ̄ λ̄ ᾱ ē d̄ ē ī ē ā t̄ η̄ ī n̄ φ̄ χ̄ η̄ ē ō s̄ t̄ ō μ̄ η̄ ρ̄ ō ī ā ω̄ μ̄ ō μ̄ ā t̄ ō ū ē t̄ ē d̄ ē t̄ ō ī s̄
 τ̄ ō μ̄ η̄ ρ̄ ō s̄ t̄ ō μ̄ π̄ λ̄ η̄ θ̄ ā t̄ μ̄ ō s̄ η̄ ē κ̄ λ̄ ē ī f̄ ā t̄ ō ū s̄ d̄ ē λ̄ ī d̄ r̄ ē ī s̄ s̄ ω̄ η̄ ī t̄ ā λ̄
 ε̄ ω̄ s̄ ā λ̄ ō ū ā ē ō ī μ̄ η̄ s̄ t̄ ō μ̄ δ̄ ē η̄ ē x̄ η̄ t̄ ō ī d̄ ē t̄ ō μ̄ δ̄ ē ī η̄ μ̄ ō ū ī η̄ t̄ ē ī t̄
 π̄ λ̄ ē ī t̄ ō μ̄ η̄ ρ̄ ō s̄ t̄ ō ū ī n̄ φ̄ λ̄ ē ī ḡ ā t̄ ē t̄ η̄ μ̄ η̄ ρ̄ ō s̄ t̄ ā t̄ ā μ̄ ο̄ ū χ̄ η̄ ē ō s̄ t̄ ō ū t̄ ō ū
 ε̄ π̄ l̄ ō γ̄ ō κ̄ η̄ π̄ ō ī κ̄ μ̄ η̄ ō ū s̄ ε̄ λ̄ ᾱ λ̄ ᾱ τ̄ ᾱ μ̄ ο̄ ī n̄ π̄ ρ̄ ō s̄ t̄ ā t̄ ā μ̄ ο̄ ū ε̄ κ̄ ā t̄ ā μ̄ ο̄ ū
 λ̄ η̄ φ̄ ī t̄ ō μ̄ η̄ ρ̄ ō ī s̄ ε̄ t̄ ā t̄ ā μ̄ ο̄ ū ī n̄ π̄ ρ̄ ō s̄ t̄ ā t̄ ā μ̄ ο̄ ū ā ē ē μ̄ η̄ μ̄ ō ū ē ī t̄ ō ū

Πίν. 12. Xφ. D 158 (=K 11), φ. 2.

Πίν. 14. Χφ. D 212 (=Κ χ.α., Σκευοφυλακίου): μεταγενέστερη στάχωση.